

Özgün Makale

Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve “Çingenerler”: Vergi, Askerlik ve Adlandırma Meseleleri ¹

The State and “Gypsies” in the Late-Ottoman Empire: The Issues of Tax, Military Service and Denomination

Egemen YILGÜR²

Öz

19. yüzyıl modernleşme hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından “Kıbtî” ya da “Çingene” olarak adlandırılan peripatetik ve geç-peripatetik gruplar için son derece önemli sonuçları olmuştur. Vergi / askerlik politikaları ve adlandırma bağlamında ortaya çıkan değişimler sadece biçimsel yenilikler olmanın ötesinde tek tek peripatetik gruplara mensup bireylerin yaşam güzergahlarını etkileyen kritik sonuçlara yol açmıştır. Bu kapsamda 1873 yılında Müslüman “Kıbtîlerden” asker alınmaya başlanması ve özel “Kıbtî” vergisi tahsiline son verilmesi, 1881 nüfus sayımında “Kıbtî-i Müslim” tabirinin Müslümanların birliğini sağlamak gerekçesiyle kayıtlarda kullanılmaması ve 1905 sayımında bu kez “muhâfaza-i kavmiyyet” kaygısıyla yeniden sayım ve kayıt terminolojisine dahil edilmesi bu dönemin kritik olayları arasında yer almaktadır. Bu çalışmada devlet ve “Çingenerler” arasındaki ilişkiler, söz konusu olaylar bağlamında ve büyük bölümü ilk kez tartışma konusu yapılan arşiv belgelerine dayanılarak tarihselleştirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kıbtî, Çingene, Cizye, Zorunlu Askerlik, Nüfus Sayımları.

Abstract

The modernization movements in the 19th century affected fundamentally the peripatetic and late-peripatetic groups who were denominated as *Kıbtî* (Gypsy) or *Çingene* by the Ottoman Empire. The changes regarding the policies of tax and military service and the issue of denomination were not just formal innovations, but they also resulted in crucial changes concerning the life trajectories of individuals belonging to the peripatetic and late-peripatetic groups. Thus, the events such as the decision of Muslim *Kıbtîs'* conscription and the abolition of specific *Kıbtî* poll-tax in 1873, the disuse of the term *Kıbtî-i Müslim* in terms of securing the integrity of Muslims in the census of 1881 and the reinclusion of the term into the census terminology on the purpose of protecting the nation (*muhâfaza-i kavmiyyet*) in 1905 were amongst the crucial events of the period. In this study, I will historicize the relations between the state and “Gypsies” in the context of the aforementioned events drawing upon archival documents, majority of which are examined for the first time.

¹ Makale başvuru tarihi: 03.08.2018, makale kabul tarih: 01.09.2018.

² Doç. Dr., Beykoz Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, egemenyilgur@gmail.com. Makalenin ham hâlini gözden geçirerek içeriğinin zenginleşmesine katkı sağlayan anonim hakemlerime, gösterdikleri anlayışlı tutumla çalışmanın hazırlık sürecinde ihtiyaç duyduğum zamanı sağlayan Beykoz Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Mehmet Durman'a, Sosyal Bilimler Fakültesi dekanı Prof. Dr. Pınar Tınaz'a, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölüm başkanı ve hocam Prof. Dr. Meral Özbek'e teşekkürü bir borç bilirim.

Keywords: Ottoman, Kıbtî (Gypsy), Çingene, Poll-Tax (Cizye), Military Service, Census.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu topraklarda yaşayan peripatetik³ topluluklar (zanaat göçebeleri) ağırlıklı olarak "Kıbtî" ve "Çingene"⁴ sözcükleriyle tanımlanmışlardır. Osmanlı arşivlerinde söz konusu terimlerin geçtiği çok sayıda belge bulunmaktadır. Sadece bu bile devlet ve peripatetik topluluklar arasında görmezden gelinemeyecek bir etkileşimin varlığını ortaya koyar. Yılın belli zamanlarında köy, kasaba ve şehirlerin etrafında konaklayarak yerlilere ya da birlikte göç ettikleri çoban göçebe topluluklara⁵ belli zanaat ve hizmetleri sunan peripatetik topluluklar ile çok geniş bir coğrafyada hükümlanlık kurmuş olan bu görkemli imparatorluk arasındaki etkileşim örüntüleri, şüphesiz ki özel bir ilgiyi hak etmektedir. Bu çalışmada söz konusu ilişki 19. yüzyıl bağlamında, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Çingenelere" dönük vergi, askerlik ve adlandırma politikaları ve "Çingenelerin" bu politikalar karşısında geliştirdikleri tutumlar çerçevesinde tartışma konusu yapılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi ve askerliğe ilişkin politikalar ve bunlarla bağlantılı olarak geliştirilen kayıt süreçleri (tahrîr) imparatorluğun toplumsal tabakalaşma sistematığı ile doğrudan ilişkilidir. Toplumsal yapının yeniden üretimi için hayati olan askeri operasyonların başını çeken ve devlet aygıtının çeşitli düzeylerde işleyişinden sorumlu olan askeri sınıf vergi ödemez. Buna karşılık doğrudan üreticiler bir bütün olarak vergi ödemekle yükümlü olan reaya kitlesini oluştururlar. Öte yandan reaya kendi içerisinde de tabakalaşmıştır. Müslüman olmayan ahali imparatorluk bünyesinde eski inanç sistemlerinin içinde yaşamalarına izin verilmesine karşılık dini temelli bir baş vergisi olan cizyeyi ödemekle yükümlüdür. Modernleşme sürecinde ordunun yeniden yapılanmasıyla birlikte Müslümanlar için genel askerlik hizmeti getirildiğinde, cizye bir anlamda Müslüman olmayanlarının askerlik muafiyetinin bedeli hâline gelmiştir. Nitekim Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı sonrasında cizye kaldırılarak fiilen aynı işlevi gören bedel-i askerî isimli yeni bir vergi kategorisi uygulamaya konulacaktır. Tek tek kişilerin, söz konusu yükümlülükler ve muafiyetleri doğuran toplumsal konumlardan hangisini işgal ettiklerinin devletçe tescilli anlamına gelen tahrîrler ve 19. yüzyıl sonrasında modern nüfus kayıtları tam da bu gerekçe ile en başından beri askerlik ve vergi politikaları ile doğrudan bağlantılı pratikler olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktadan hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devlet ve peripatetik topluluklar arasında ortaya çıkan etkileşim örüntülerini tartışan bu çalışma vergi, askerlik ve kayıt süreçlerine odaklanmaktadır.

³ İlgili modellemeyi antropolojik bir konsept olarak geliştiren Rao, peripatetik toplulukları endogami, mekânsal hareketlilik ve küçük ölçekli ticari faaliyetlerin icrası üzerinden tanımlar (Rao, 1987s. 3). Peripatetik konseptinin gelişimi ile ilgili detaylı bir özet için: Yilgür (2016, s. 27-67). Kapitalist ilişkilerin ve sanayinin gelişimi sonrasında geleneksel mesleklerin işlevsizleşmesiyle birlikte peripatetik topluluklar daha farklı geçim stratejileri benimsemek zorunda kalmışlardır. Bu gruplar için geç-peripatetik adlandırmasının kullanılmasında daha makul gözükmektedir: Yilgür (2016, s. 79-145). Diğer taraftan peripatetik konseptinin kavram araçlarına yer verilmeksizin, "Çingene" ya da "Kıptî" (Gypsy) adlandırmalarının sosyal bir kategori olarak ele alındığı oldukça önemli bir literatür bulunmaktadır. Bkz.: Okely (1998), Willems ve Lucassen (2000).

⁴ Soulis (1961: s. 148) ve Ginio'nun (2004 s. 131) çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun "Kıbtî" sözcüğünü Bizans İmparatorluğu'ndan devraldığını düşündürmektedir. 13. Yüzyıl Bizans metinlerinde karşımıza çıkan ve "Çingeneler" için varsayımsal bir Mısır kökenine işaret edecek şekilde kullanılan Αἰγύπτιοι (Egıpti) sözcüğünün Osmanlıca muadili ile olan benzerliği açıktır (Soulis, 1961: s. 149). Söz konusu anlam genişlemesinin nasıl ortaya çıktığı ise bir başka tartışmanın konusudur. Öte yandan Soulis (1961) Gürcü kayıtlarında "Adsincani", Bizans metinlerinde ise "Ατσίγγανοι" (Atsingani) ya da "Ατζίγγανοι" (Adzingani) biçiminde kullanılan ifadenin, Türkçe "Çingene", İtalyanca "Zingari", Fransızca "Tsiganes" ve Almanca "Zigeuner" sözcükleriyle olan ilişkisine dikkat çekmektedir (s. 145). Daha önceleri Miklosich ya da De Goeje gibi yazarlar bu sözcüklerin Bizans'ta dini bir topluluğu adlandırmak için kullanılan Αθίγγανοι (Athingani) sözcüğünden türemiş olabileceğini ileri sürmüşlerse de Soulis (1961) bu tezinin zayıflıkları olduğuna dikkat çeker (s. 146). Yine de bu bakış açısı uzun bir süre boyunca yaygın bir kabul görmüştür (Marushiakova ve Popov, 2001, s. 13). Yakın zamanlarda ise Yıldız (2007) ve Matras (2011) sözcüğün olası Türkçe kökenlerine ilişkin alternatif açıklamalar geliştirmişlerdir. Yıldız'a (2007) göre Türk lehçelerinde "yoksul" anlamında kullanılan "çığaň" sözcüğünün kelimenin asıl kaynağı olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir (s. 63).

⁵ Çoban göçebelerle birlikte hareket eden peripatetik gruplara dünyanın farklı bölgelerinde rastlanabilmektedir. İran'da "Ghorbatî" ya da "Kowli" gibi adlarla anılan ve "Basseri" kabilesi ile birlikte hareket eden peripatetik topluluk bu noktada kayda değer bir örnektir (Barth, 1961, s. 91-93).

Mevcut veriler “Kıbtî” ya da “Çingene” olarak adlandırılan peripatetik toplulukların Müslüman olsalar dahi genel kural olarak askeri operasyonlarda savaşıcı birimlere dâhil edilmelerinin göstermektedir. Buna karşılık belli bölgelerde geri hizmet birimlerinde yer almışlarsa da askeri sınıfa dâhil olmalarının önu net bir biçimde kesilmeye çalışılmıştır. 19. yüzyılda zorunlu askerlik modelinin uygulamaya konulmasının ardından asker sınıflarının tespiti için yapılan ku-ralara dâhil edilmemişlerdir. Aynı şekilde, en azından 16. yüzyıldan itibaren, aidiyetlerini ilan ettikleri dinden bağımsız olarak her halükârda kendilerine tahsis edilmiş özel bir baş vergisini ödemekle yükümlü kılınmışlardır.

“Kıbtî” ya da “Çingene” olarak adlandırılan peripatetik topluluklarla ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu tarafından benimsenmiş olan vergi ve askerlik politikaları; 16, 17 ve 18. yüzyıllar özelinde belli bir olgunluk seviyesinde çalışılmış durumdadır. Bu noktada Şerifgil (1981), Marushiakova ve Popov (2001), Ginio (2004), Altınöz (2005), Çelik (2003) ve (2013), Dingaç (2009) hakları öncelikli olarak teslim edilmesi gereken bilim insanlarının arasında yer alıyorlar. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu’nun topyekün büyük bir dönüşüm geçirdiği 19. yüzyılda ilgili alanda ortaya çıkan değişiklikler çok az çalışılmıştır. Bu alandaki literatür az sayıdaki kaynakta karşımıza çıkan bir dizi değinmeden ibarettir.

Marushiakova ve Popov (2006) Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “Çingenelerle” ilgili çalışmaları 1874 yılına ait bir rapordan bahsetmektedirler. Raporda yer alan ifadelerle göre o tarihten itibaren “Çingeneler” askere alınmaya başlanmış ve bedel-i askerî tahsisine son verilmiştir (s. 68). Aynı karar askerlik meselesinin cizye / askerlik bedeli ile bağlantısına herhangi bir vurgu yapılmaksızın Osmanlı İmparatorluğu’nun asker kaynaklarını artırma yönündeki çabalarının bir parçası olarak Ünal (2006) tarafından da ele alınmaktadır (s. 43). 19. yüzyılda cizye ve askerlik pratiğinde hayata geçirilen söz konusu değişikliklerin daha derinlikli bir biçimde ele alındığı Ulusoy’un (2011) çalışmasında, Müslüman ve Müslüman olmayan unsurlar arasında eşitlik söylemiyle temellendirilen Islahat Fermanı (1856) ile cizye / haraç vergisinin kaldırılması ve Müslüman olmayan Osmanlı tebaasına askerlik yükümlülüğü getirilmesine değinilmekte, uygulamada Müslüman olmayan halklardan eskiden olduğu gibi asker alınmadığı ve cizyenin yerini fiilen aynı işlevi gören askerlik bedelinin aldığı vurgulanmaktadır. Ulusoy’a (2011) göre başlangıçta “Kıbtî” olarak adlandırılan peripatetik toplulukların mensupları da askere alınmamakta ve söz konusu vergiyi ödemektedirler. Nihayetinde 1874 yılının ocak ayında vilayetlere gönderilen bir genelgeyle Müslüman “Kıbtîlerin” askere alınmasına cevaz verilmeye başlandığı bürokrasiye ilan edilmiştir. Yazar Osmanlı yönetici elitlerinin bu noktaya gelmelerini sağlayan zihniyet değışikliğini Ahmet İzzet imzalı bir layiha üzerinden tartışmaktadır (Ulusoy, 2011, s. 131-133).⁶ Söz ko-nusu genel çerçeve kısmen ikincil kaynaklara kısmen de arşiv belgelerine dayanılarak Yüksel’in (2009) çalışmasında da büyük ölçüde benzer bir biçimde ortaya konulmaktadır (s.84-87).⁷

Yukarıda ele alınan çalışmalar cizye ve askerlik pratiği ile ilgili prosedürün yeniden düzenlenmesi sürecine genel hatlarıyla değinmektedirler. Ne var ki bu metinlerin odağında “Kıpti” ya da “Çingene” olarak adlandırılan peripatetik toplulukların devletle olan ilişkilerinin söz konusu boyutlarının 19. yüzyıl bağlamında geçirdiği değışikler bulunmamaktadır. Buna bağlı olarak paylaşılan sınırlı sayıdaki veriden hareketle sürecin aşamalarının ve yeniden düzenlemelerin hangi müzakere süreçlerinin sonucunda, hangi dinamiklerin etkisiyle hayata geçirildiğinin anlaşılması mümkün olmamaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından biri bu alandaki boşluğu olabildiğince doldurmaktır.

⁶ Söz konusu layiha bu metinde de detaylı bir biçimde inceleme konusu yapılmaktadır.

⁷ Yüksel’in (2009) çalışmasında Tanzimat sonrası dönemde “Çingenelerin” vergilendirilme sürecinde ortaya çıkan değışiklikler son derece detaylı bir biçimde açıklanmaktadır.

Osmanlı Devleti ile peripatetik ve geç-peripatetik toplulukların mensupları arasındaki ilişki- nin bu çalışmada ele alınacak olan üçüncü veçhesi adlandırma sorunlarıdır. Devlet aygıtının pe- ripatetik toplulukları nasıl tanımladığı ve sınıflandırdığı meselesi vergi ve askerlik konusundaki genel politikalarla ilişkilidir. İlk askeri fetihlerden itibaren ele geçirilen bölgelerde vergi ödeye- cek durumdaki üretken nüfusun ve sahip oldukları potansiyel kaynakların tespiti amacıyla yapı- lan tahrirler değişen sıklıklarla yinelenmiştir. Henüz daha ilk kayıt uygulamalarında “Çingene”, giderek de “Kıbtî” olarak adlandırılacak olan peripatetik toplulukların Müslüman olsalar dahi nüfusun kalanından ayrı bir grup olarak ele alındığı görülmektedir. Tanzimat sonrası dönemde genelleştirilmiş askerlik sisteminin uygulamaya konulması ile birlikte, kayıt süreçlerinin asker alımı ve vergi tahsili süreçlerinin işleyişindeki rolü iyiden iyiye belirginleşmiştir. Sonuç itibarıyla modernleşme ile birlikte gelişen ve toplumun geçmişte olduğundan çok daha geniş bir bölümü- nü etkilemeye başlayan kayıt süreçleri, peripatetik toplulukların devletle etkileşiminde gerilimli bir alanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Geleneksel dönemde son derece esnek bir biçimde ve kısıtlı bir alanda hayata geçirilebilen peripatetik gruplara mensup bireylerin “Kıbtî” olarak kaydedilmesi uygulaması devletin yeniden yapılanmasıyla birlikte daha geniş bir kitlenin yaşa- mını sistematik bir biçimde etkilemeye başlamıştır.⁸

“Kıbtî” adlandırmasının resmi kayıtlarda ve tek tek bireylere ait kimlik kartlarında kullanı- mı oldukça az çalışılmıştır. Sınırlı sayıdaki çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyete devredilen bu uygulamanın geç dönem örneklerine yer verilmekteyse de söz konusu metinler tarihsel veya sosyolojik bir metodoloji gözetilerek kaleme alınmamışlardır.⁹ Bu noktada ulaşıla- bilen en önemli istisna Yüksel’in (2009) 19. yüzyıla odaklanmış olan çalışmasında yer alan de- ğinmelerdir. Yazar hem adlandırma meselesinin farklı boyutlarını ele almakta (ss. 91-102) hem de son derece isabetli bir biçimde devletin geçmişteki uygulamalarının aksine, 19. yüzyılın sonunda yapılan nüfus sayımlarında yalnızca Müslüman olmayan “Çingeneleri” kaydettiği ve 20. yüzyılın başında yapılan ilk sayımda eski politikaya geri dönüldüğü tespitini yapmaktadır (Yüksel, 2009, ss. 164-166). Öte yandan Arslan (2009) da Müslüman “Kıbtîlerin” nüfusa “Kıbtî” olarak kayde- dilmemeleri doğrultusunda bir politikanın varlığını ortaya koymakta, buna karşılık söz konusu yaklaşımın nasıl bir ideolojik motivasyonla geliştirildiğini ve hangi zaman aralığında uygulan- dığını net bir biçimde ifade etmemektedir (ss. 95-96). Sonuç itibarıyla bu dönemde ortaya çıkan politika değişikliklerinin arka planı ve bu değişikliklerin bireylerin günlük yaşamında nasıl sonuç- lar doğurduğu odağı oldukça geniş olan bu çalışmalarda detaylı bir biçimde ele alınmadığından ulaşılan sonuçlar değinme düzeyinde kalmakta, çalışmaların farklı yerlerinde referans verilen son derece kıymetli belgelerin genel süreçle bağlantısı kurulamamaktadır.

Bu çalışmada ulaşılan kaynaklar üzerinden meseleye genel bir giriş yapılmakta, gelecekte arşiv ve sözlü tarih kullanımı ile yürütülecek olan yeni araştırmalar için yararlı olabilecek bir zeminin inşa edilmesine gayret gösterilmektedir.¹⁰

⁸ Peripatetik grupların dış gözlemciler tarafından belli jenerik terimler kullanılarak kodlanması Osmanlı İmparatorluğu’nda özgü bir durum değildir. Willems, Lucassen ve Cottaar (1998) aileleriyle birlikte göç eden akrobatlar, cambazlar ve müzisyen- lerin Avrupa coğrafyasında son derece yaygın bir biçimde “Gypsy” adlandırması ile damgalandıklarını yazarlar (s. 1-2). Dahası Batılı yazarlar çok uzun bir süredir dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan peripatetik toplulukları da söz konusu sözcüğü kullanarak sınıflandırma eğiliminde olmuşlardır. Bu işlevi gören jenerik terimlere Avrupa dışı kültürlerde de rastlanılmaktadır. Afganistan’da “Jat” ve Afrika’da Bambaralar arasında kullanılan “Nyamakala” sözcükleri benzeri bir işleve sahiptir (Rao, 1987, s. 7).

⁹ Öke ve Topuz’un (2010) çalışmalarında paylaşılan bir bilgi, “Kıbtî” adlandırmasının nüfus kayıtlarında kullanılmamasının 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş olabileceğini göstermektedir (s. 267). Yazarların atfı yaptığı mahalli bir internet sitesinde “Rabia Barış” imzasıyla yayınlanan bir köşe yazısında Emirdağ Abdallarının 1970’lere kadar “Kıbtî Müslim” olarak kaydedildikleri ileri sürülmektedir (Barış, 2009). Yine 1990 yılında Siliivri’deki bir Roman yerleşimini ziyaret eden Ercan’a (1990) mahalle sakinlerinden H.T. tarafından anlatılanlar bu bağlamda oldukça ilginçtir: “Ben bu yüzden tam dört tane nüfus kağıdı yırttım. İstanbul’a fabrikaya işe girmek için gidiyorum. Adama ihtiyaç var. Ama benim nüfusumda ‘Kıpti’ yazdığı için işe almıyorlar”. Roman yazar Akmaca’nın (2016) sözlü tanıklıklara dayanarak kaleme aldığı “Kıbtî” isimli öyküsü ise söz konusu kayıt süreçlerinin bürokrasinin yerel temsilcilerinin inisiyatifli ile nasıl keyfi bir biçimde uygulanabildiğini göstermektedir.

¹⁰ Büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki verilerle dayanarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan belgelerin önemli bir kısmından ilk kez yararlanılmaktadır. Meselenin karmaşıklığı nedeniyle olası herhangi bir teknik hatanın önüne geçmek amacıyla araştırma sürecinde atfı yapılan belgelerin tamamı Latin harfleriyle yeniden yazılmıştır. Ayrıca okurların makalede paylaşılan argümanların dayanaklarını inceleyebilmesi için söz konusu belgelerin ilgili bölümlerinin tam transliterasyonları dipnotlarda paylaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplumsal Tabakalaşma Bağlamında Vergi ve Askerlik

Osmanlı İmparatorluğu başlangıçta Selçuklular ve Bizans arasındaki geçiş bölgesinde “gaza” faaliyetleri icra eden bir “uç beyliği” olarak ortaya çıkmıştır (İnalçık, 2017, s. 3). Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucularının çoban göçebeler oldukları noktasında bütün vakayına-me yazarlarının paylaştığı bir konsensüs bulunmaktadır (Lindner, 2000, s. 50). Hayvancılığın toplumlarını besleyecek durumda olmaması nedeniyle yağma akınlarına¹¹ başlayan Osmanlılar (Lindner, 2000, s. 63), mevcut doğal ve toplumsal şartlar içerisinde daha avantajlı bir yol oldu-ğunu kavradıkça yerleşikleşmeye başlamışlardır (Lindner, 2000, s. 70-74).¹² İnalçık'ın deyimiyle Osmanlıların giriştiği “doyum” akınlarına meşruiyet kazandıran “kutsal ideoloji” olmuştur (2017b, s. 12). Her halükârda “Kutsal savaş” yürüten bir beylik olarak biçimlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal tabakalaşmasını, esas itibarıyla da askeri sınıfın hâkim konumu-nu etkilemiştir (İnalçık, 2017, s. 3)¹³

Askeri sınıf üyeleri, konumları sultan tarafından kendilerine bahşedilmiş olan kadılar, savaşçı unsurlar, memurlar ve ulemeden oluşmaktadır (İnalçık, 1978c, s. 44). Toplumsal tabakalaşma içerisindeki konumlanmaları onları vergi yükümlülüğünden muaf kılar (İnalçık, 2017, s. 10). Vergi yükümlülüğüne sahip olan büyük üreticiler kitlesi ise reaya olarak adlandırılmıştır (İnalçık, 1978c, s. 44). Reayanın askeri sınıfa katılımı ciddi bir biçimde kısıtlanmıştır. Ancak cepheye aktif bir biçimde savaşanlar ve formel bir eğitim sürecinden geçerek ulema saflarına dâhil olma salahiyetine kavuşanlar sultanın onayıyla askeri sınıfa dahil olabilirler (İnalçık, 1978c, s. 44).¹⁴ Müslüman olmayan reayanın askeri sınıfa katılması ise daha ziyade devşirme yolu ile gerçekleşmektedir (İnalçık, 2017, s. 10). Ayrıca Müslüman olmayan toplulukların yöneticileri devlet adına işlev gören toplumsal unsurlar olarak görülmekte, bir şekilde bu matriksin içinde kendilerine yer bulabilmektedirler (Sugar, 1996, s. 31). Her halükârda esas eğilim kişilerin “kendi statü grup-ları” içerisindeki varlıklarını sürdürmesidir (İnalçık, 2017, s. 10).

Askeri sınıf-reaya ikiliği bir yana, reaya da kendi içerisinde tabakalaşmış bir görünüm arz etmektedir (İnalçık, 1978c, s. 44). Osmanlı İmparatorluğu'nda reayanın iç tabakalaşmasını yansıtan terminoloji büyük ölçüde İslam geleneğinden miras alınmıştır. Lewis İslam'daki “Müslim-Kâfir” ikiliği ile eski Arapların “Arap-Arap olmayan” sınıflandırmalarının ilişkisine dikkat çeker. Kozmopolit İslam imparatorluğunda din üzerinden tanımlanan ikilik, daha eski dönemlerin “etnik” katmanlaştırmasını gölgelemekte, dahası bu yarılmaya fiziksel mekânın da aynı temelde ayrıştırılması eşlik etmektedir (Lewis, 1968, s. 328-329). Buna göre dünya dar'ül-İslâm ve dar'ül-harb olarak ikiye ayrılmıştır. Dar'ül-harb daimî bir savaş alanıdır. Burada yaşayan Müslüman olmayanlara dönük temel yaklaşım savaş hukukudur. Müslüman olmaları sağlanmalı (1), kendi inanç sistemleri içerisinde kalmakta ısrarcıysalar İslam hakimiyeti kendilerine kabul ettirilmeli (2) ya da ilk iki seçeneğin reddi hâlinde kadınlar, çocuklar ve köleler hariç olmak üzere öldürülmelidirler (3).¹⁵ İkinci seçeneğe razı olarak “Zımnî” “statüsünü” kabullenen Müslüman olmayan ahalinin de bazı yükümlülükleri olacaktır. Yaşam güvencesi ve Müslüman otorite tarafından ko-

¹¹ Çoban göçebeler için kendi olağan kırsal üretim faaliyetlerinin yetersiz kaldığı koşullarda yağma, “avcılığın mantıklı bir uzantısı” olarak ortaya çıkar (Lindner, 2000: s. 35).

¹² Öte yandan imparatorluk coğrafyasında çoban göçebeler varlıklarını çok daha uzun bir süre devam ettirecek, genel yapının görmezden gelinemeyecek bir öğesini oluşturacaklardır (Kasaba, 2012).

¹³ Kuruluş dönemine ilişkin tarihsel tartışmalar için İnalçık (2017), Divitçioğlu (2015) ve Lindner (2000) son derece zenginleştirici genel bir perspektif sunmaktadır.

¹⁴ Söz konusu katı ayırım geç dönemlerde korunamayacak ve reaya mensupları devlet teşkilatına daha yaygın bir biçimde dâhil olmanın yollarını bulabileceklerdir (İnalçık, 1978c, s. 44)

¹⁵ Schacht (1982) bu genel kuralın Pagan Araplar söz konusu olduğunda daha farklı bir biçimde işlediğini ileri sürer. Onlar için yeğâne seçenek din değiştirmek ya da öldürülmektir (s. 129-133).

runmalarının karşılığı olarak cizye, işlemeye devam edecekleri tarım arazileri içinse haraç ödemeleri gerekecektir.¹⁶ Ayrıca Müslümanlardan farklı giysiler giymeyi ya da evlerinin Müslüman evlerinden daha yüksek olmaması gibi bir dizi ayırıcı düzenlemeyi kabul etmek durumundadırlar (Schacht, 1982, s. 129-133).¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda cizyenin uygulanma biçimi büyük ölçüde yukarıda ortaya konulan genel çerçeve ile uyumluluk arz etmektedir. Genel kurala göre Osmanlı İmparatorluğu'nda cizye ödemekle yükümlü olanlar 12 / 15 yaşın üzerinde olup yetişkin olarak kabul edilen Müslüman olmayan erkeklerdir. Din adamları¹⁸, köleler ve askeri personelin maiyet mensupları cizyeden muaftırlar (İnalçık, 2017, s. 22). Yine Voynuklar ya da Martoloslar gibi devlete özel askeri hiz-metler sunan Müslüman olmayan topluluklar da cizye bağımsızlığına sahiptirler (Darling, 1996, s. 83). Müslüman olmayan ahali ancak askeri sınıfın fetih ya da savunma amaçlı operasyonlarına şu veya bu ölçüde müdahil olarak bu yükümlülüğün dışına çıkabilmektedir. Zira askeri faaliyetlere katılım fiilen fatihler topluluğunun kendisini yeniden üretme sürecinin doğrudan bir parça-sı olmak anlamına gelmektedir.

Aynı tabakalaşma mantığının izlerine rastlanan geleneksel Osmanlı ordu yapılanması içinde, Müslüman olmayan ailelerin çocuklarının devşirilerek orduya dâhil edildikleri Yeniçeri Ocağı dışında Müslüman olmayanlara nadiren yer verilmektedir (Zürcher, 1998, s. 445). Klasik dönem-de Osmanlı ordusu genel bir tasnifle kapıkulları, tımar sistemi üzerinden toprakla ilişkilendirilmiş sipahiler, reaya saflarından gönüllü olarak gelen ve askeri başarıları karşılığında kendilerine tı-mar verilmesini bekleyen serhat kulları, paşa ve sancakbeylerinin kontrolünde olan yerli kulları olmak üzere dört kategoriye ayrılabilir (Üçok, 1944, s. 85).¹⁹ Her halükârda bu dönemde Osmanlı ordusu temelde Müslümanlara ya da Müslümanlaştırılmış devşirmelere dayanan profesyonel bir ordudur. Ordu yapılanması tarihsel süreç içerisinde pek çok ciddi farklılaşma geçirmiş olsa da söz konusu özelliğini geç dönemlere kadar koruyacaktır.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında, III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde hayata geçirilen düzenli ordu denemelerinde geniş köylü kitlelerinin ordunun asker kaynağı olarak daha fazla önem kazanmaya başladığı görülmektedir (İnalçık, 1980 s. 310).²⁰ II. Mahmut döneminin

¹⁶ İslam toplumlarında söz konusu çerçevenin belirginleşmeye başlaması belirli bir tarihsel sürecin içerisinde gerçekleşmiştir. Halife Ömer döneminde fethedilen toprakları işleyen yerli nüfustan "haraç" alınmaya başlanmıştır (Coulson, 1964: s. 23). Emeviler ise fethettikleri bölgelerdeki Roma geleneğini izleyerek ikiliklere dayanan bir vergi politikası inşa ederler. Buna göre Roma İmparatorluğu'nda vatandaş statüsüne sahip olmayanlar için geçerli olduğu üzere, Emeviler döneminde Yahudi ve Hristiyanlar "zımnı" statüsü altında baş vergisi ödemekle yükümlü tutulacaklardır (Coulson, 1964: s. 27) (Erken İslam devletleri ve Roma geleneği arasındaki etkileşimle ilgili literatürün detaylı bir gözden geçirmesi için: Crone (2002: s. 1-18)). Topraktan alınan verginin haraç, tek tek bireylerden tahsil edilen baş vergisinin cizye olarak formüle edilmesi esas olarak Abbâsiler döneminde gerçekleşmiştir (Cahen, 1991: s. 559). Yalnızca sağlıklı, yetişkin ve özgür erkekler cizye yükümlüsü olarak kabul edilmişler, çocuklar, kadınlar, köleler, akıl sağlığı yerinde olmayanlar cizyeden muaf tutulmuşlardır (Cahen, 1991: s. 561). Öte yandan bu dönemde sınır bölgelerinde yaşayan ve sıklıkla seferlere dâhil edilen Müslüman olmayan halkların mensuplarından görev süreleri içerisinde cizye talep edilmemiştir (Cahen, 1991: s. 561).

¹⁷ Çeşitli kayıtlardan benzeri düzenlemelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda en azından 19. yüzyıl başlarına dek etkisini koruduğu anlaşılmaktadır (Ergin, 1995: s. 1008-1013).

¹⁸ 17. yüzyıl sonlarından itibaren Müslüman olmayan din adamları da cizye yükümlüsü kılınmaya başlanmıştır (Cahen ve İnalçık, 2012).

¹⁹ Öte yandan bu dönemde Osmanlı ordusunun belkemiğini Tımarlı Sipahiler teşkil etmektedir (İnalçık, 1980: s. 311). Sipahilerin sahip oldukları tımarlar, dolayısıyla elde ettikleri vergi gelirleri belli bir seviyenin üzerindeyse cebeli adı verilen askerlerini de yanlarında cepheye getirmeleri gerekmektedir (Uyar ve Erickson, 2010: s. 98). Cebeliler ücret karşılığı savaşçıları için bir anlamda paralı asker konumundadırlar (Uyar ve Erickson, 2010: s. 168-169). Reaya saflarından oluşturulan başka askeri yapılanmalar da bulunmaktadır. 16. yüzyılda Orta Avrupa'daki savaşlarda yeni teknolojilerin meydan okuması ile karşılaşan imparatorluk Anadolu'dan topladığı paralı askerleri ateşli silahlarla donatarak sekban bölükleri oluşturmuştur. Daha önceleri reyadan gerektiğinde askere alınanlar savaş bittikten sonra evlerine dönerken sekban bölüklerinin mensupları profesyonel askerler olarak kalmaya devam etmişlerdir (İnalçık, 1980: s. 292).

²⁰ III. Selim'in Nizam-ı Cedit ordusunun insan kaynağı taşra yöneticilerinin köylü gençlerden oluşturdukları birliklerdir. Bu gençlerin görev süreleri için herhangi bir sınır konulmamıştır (Zürcher, 1998: s. 437). II. Mahmut'un Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu benzeri bir biçimde devlet görevlileri tarafından seçilen köylüler ve gönüllülerden oluşmaktadır. 15 ile 30 yaşlarında olup orduya alınanlar en az 12 yıllık bir süre için ordu bünyesinde görev yapmakta, bu dönemin bitiminin ardından sivil hayata geçmeyi tercih edebilmektedirler (Zürcher, 1998: s. 438).

sonlarına doğru ise Avrupa tipi genelleşmiş bir askere alma sistemi tartışılmaya başlanmıştır. 1837 yılında kurulan “Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî” kuruluşundan bir yıl sonra beş yıllık zorunlu askerlik modeline geçilmesi önerisini getirecek, söz konusu modele 1839 yılında yayınlanan Gülhane Hatt-ı Hümayunda yer verilecektir.²¹ 1843 yılında hayata geçirilen yeni düzenlemelerle beş yıl için hizmet eden muvazzaf askerlerden oluşan bir ordu yapılanması ve gerektiğinde göreve çağrılacak olan bir yedek asker rezervi ortaya çıkarılır (Zürcher, 1998, s. 439). Ayrıca askere alınanların sınıfını belirlemek için kura usulü uygulanmaya başlanmıştır (Zürcher, 1998, s. 440). Bu şekilde askerlik genel ve sürekli bir yükümlülük olarak tanımlanmış olmaktadır. Geleneğe uygun olarak bir biçimde zorunlu askerlik Müslümanların görevi olarak kabul edilmiş, Müslüman olmayan ahalî bu sorumluluktan muaf tutulmuştur (Zürcher, 1998, s. 445). Bu süreçte başlangıçta Müslüman olmayan unsurların hayatlarının bağışlanması ve kendi inançları ile yaşamlarını sürdürmelerinin bedeli olarak ortaya konulan cizye yeni bir anlam kazanmaktadır. Müslümanların genelleşmiş askerlik sorumluluğunun karşısında artık Müslüman olmayanların genelleşmiş cizye yükümlülüğü bulunmaktadır.²² Henüz daha orduda modernleşme hareketinin ilk adımları atıldığı sırada Asâkir-i Mansûra ordusunu kuran II. Mahmut’un yeni ordunun masraflarını karşılayabilmek için toplanması talep edilen cizye miktarını artırmış olması (İnalçık, 1991, s. 563), tam da bu noktada son derece anlamlı bir hâle gelmektedir.

Kırım Savaşı sırasında, 14 Mayıs 1855 tarihinde cizyenin kaldırıldığı ve Müslüman olmayanların da artık askerlikle yükümlü tutulacakları resmen ilan edilir. Öte yandan askerlik yapamayanlar bunun yerine bir bedel ödeyeceklerdir (Gülsoy, 2000, s. 56-58). Söz konusu karara daha sonra hem 9 Ocak 1856 yılında yayınlanan bir hatt-ı hümayunda hem de 18 Şubat 1856’da ilan edilen ve imparatorluğun Müslüman ve Müslüman olmayan ahalîsi arasında eşitlik vurgusunu temel alan Islahat Fermanı’nda yer verilmiştir (Gülsoy, 2000, s. 61). Ne var ki motivasyonu büyük ölçüde dinsel temellere dayanan bir orduya Müslüman olmayanların katılmasının yaratacağı zayıflık ordu yöneticileri için bir endişe kaynağıyken Müslüman olmayan Osmanlı tebaası da²³ farklı gerekçelerle bu konuda büyük bir isteklilik göstermezler (Zürcher, 1998, s. 446).²⁴ Aynı şekilde yürürlükten kaldırılan cizye vergisinin yol açacağı gelir kaybı da imparatorluk için tercih edilmeyen bir durum olacaktır (Zürcher, 1998, s. 446). Sonuç itibarıyla bu süreçte Müslüman ve Müslüman olmayanların “statü” farklılığı üzerinde temellendirilmiş olan cizyenin kaldırılması-na karşılık fiilen aynı işlevi gören askerlik bedeli uygulaması hayata geçirilir (İnalçık, 1978a, s.12).²⁵

Cizye Mükellefi Müslüman “Kıbtîler”

Bizans ve Osmanlı imparatorluklarında çiftçilerin vergilendirilmesi için kullanılan kayıt sisteminin ve genel olarak vergi kategorilerinin son derece belirgin benzerlikleri bulunmaktadır (İnalçık, 1978d, s. 239-240). Dahası Osmanlılar kendilerinden önce yürürlükte olan kimi vergi /

²¹ “... muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin fariza-i zimmetidir ...” (Gülsoy, 2000, s. 35).

²² Cizyenin en başından beri Müslüman olmayanların asker olmamaları nedeniyle devlet tarafından korunmalarının bedeli olarak tahayyül edildiği şeklinde yaygın bir argüman bulunmaktadır (Ortaylı, 2007, s. 66). Söz konusu argümanı destekleyen kimi olgusal göstergeler bulunsa da genelleşmiş bir askerlik ve askere alma sisteminin var olmadığı premodern toplumlarda böyle bir karşılıklığın nasıl kurulabileceği tartışılmaya değer bir konudur. Yer kısıtlılığı nedeniyle bu çalışmada söz konusu tartışmaya girilmemiştir.

²³ II. Mahmut döneminde Müslüman olmayan Osmanlı ahalîsinden Bahriye askerî alma girişimleri olmuş, buna karşılık söz konusu girişimler Hristiyanlar arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa neden olmuştur (Gülsoy, 2000, s. 31).

²⁴ Müslüman olmayan unsurların gerçek anlamda ve kitlesel bir biçimde orduya dâhil edilebilmesi ancak 1909 sonrasında fiilen mümkün olabilecektir (Zürcher, 1998, s. 446).

²⁵ Nitekim Osmanlı tarihçisi Mustafa Nuri Paşa, Islahat Fermanı ile birlikte cizyenin yerine bir başka verginin, askerlik bedelinin uygulamaya konulduğunu yazmaktadır (1987, s. 292).

hizmet türlerini mali sistemlerine dâhil etmişlerdir (İnalçık, 1991, s. 562).²⁶ Bu noktadan hareketle “Kıbtî” olarak adlandırılan peripatetik topluluklara dönük vergi politikaları söz konusu olduğunda Osmanlı İmparatorluğu’nun belli ölçüler içerisinde Bizans pratiğinin etkisinde kaldığı muhtelif yazarlar tarafından ileri sürülmüştür. Gerçekten de “Çingene” olarak adlandırılan toplulukların özel olarak vergilendirilmesi pratiğinin Bizans İmparatorluğu’nda varlığını gösteren kimi tarihsel kanıtlar bulunmaktadır. 13. ve 14. yüzyıllarda Venediklilerin eline geçen Bizans toprakları arasında yer alan Korfu adasında yaşayan “Çingenelerin” yıllık ödemeleri, “feudum acinganorum” adı verilen bağımsız bir fief oluşturacak büyüklüğe erişmiştir. Ayrıca buradaki “çingene serfler” bağlı oldukları barona çeşitli ayni ve nakdi ödemeler yapmakla yükümlüdür. Örneğin evli “Çingeneler” barona dört ayda bir 10 “soldi” ve bir “hen” ödemektedirler (Soulis, 1961, s. 156-158). Ginio bu noktadan hareketle Osmanlıların “Kıbtî” olarak adlandırılan topluluklardan Müslüman olsalar dahi cizye almasını, Bizans İmparatorluğu’nun “Çingene” baş vergisi uygulamasının benimsenmesi ile ilişkilendirir (2004, s. 131). Benzeri bir görüş Marsh (2006) tarafından da paylaşılmaktadır. Yazar Bizans İmparatorluğu’nda sadece Hristiyan olmayanlar, Müslümanlar ve Yahudiler²⁷, tarafından ödenen ve “kephalition” adı verilen baş vergisi (Andréadés, 1948, s. 82) ile Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman “Çingenelerden” cizye tahsil etmesi arasında bağlantı kurar (Marsh, 2006, s. 172).²⁸

Bizans İmparatorluğu veya bir biçimde onunla ilişkilendirilmiş diğer bağlantılı siyasal yapıların “Çingenelerden” özel bir baş / hane vergisi tahsil ettiklerine ilişkin işaretler Osmanlı geleneğinin açıklanması noktasında önem taşımaktadır. Diğer taraftan bu tarz özel vergilerin sadece “Çingeneleri” hedef aldığını düşünmek doğru değildir. “Yürük” olarak adlandırılan çoban göçebeler, resm-i ganem adı altında sahip oldukları koyun sayısı üzerinden vergilendirilmişlerdir.²⁹ Öte yandan koyunlarını kaybeden ya da sahip oldukları koyunların sayısı 26’dan az olan çoban göçebe grupları koyun sayısından bağımsız olarak sabit bir vergi öderler.³⁰ Aynı şekilde 16. yüzyıl kanunlarına göre yarım çiftin altında bir araziyi kontrollerinde bulunduran ve ekinli bennak denilen köylülerden 12 ila 18 akçe arasında bir vergi tahsil edildiği gibi, bekarlar ve topraksız re-ayadan (mücerred ya da kara) 6 akçelik bir ödeme alınmaktadır (İnalçık, 2009, s. 55). Bu olgular göz önüne alındığında Osmanlı İmparatorluğu’nun “Çingene” ya da “Kıpti” olarak adlandırıldığı grupları vergilendirme biçiminin maddi temelleri daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Üre-tim aracı olmadığı için gelirleri toprak büyüklüğü ya da hayvan sayısı üzerinden belirleneme-yen toplulukların vergilendirilmesinde standart bir baş / hane vergisi tercih edilmektedir. Büyük hayvan sürüleri ve geniş tarım arazilerine sahip olmayan peripatetik toplulukların da bu şekilde vergilendirilmesi aynı mantık silsilesi içerisinde oldukça tutarlıdır. Meseleyi asıl çetrefilli kılan nokta söz konusu özel baş / hane vergisinin en azında belli dönemlerde “haraç” ya da “cizye” olarak adlandırılıyor oluşudur.

²⁶ Çift-resmî, kulluk-akçası ya da raiyyet resmi olarak adlandırılan örfî vergi, İnalçık’ın (2009) oldukça ikna edici bir biçimde ortaya koyduğu üzere Osmanlı öncesi döneminin yerel senyörleri tarafından talep edilen angaryaların paraya çevrilmiş karşılığıdır (s. 37). Buna göre bir çift toprağın kullanma hakkını elinde bulunduran reaya ya da 22 akçelik bir ödeme yapmalıdır (İnalçık, 2009, s. 34). Benzeri bir durum Osmanlı vergi sistemine 14. yüzyıl sonlarında dâhil edilen ispençe için de geçerlidir (İnalçık, 2009 s. 57). Müslüman olmayanlardan alınan örfî bir baş vergisi olan ispençe 25 akçeye karşılık gelmektedir (İnalçık, 2009, s. 57). İnalçık’a (2009b) göre ispençenin kaynağı Sırp Duşan İmparatorluğu’nda köylülerin yıllık olarak ödedikleri ve 14. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla 25 akçeye denk gelen özel bir vergi kategorisidir (s. 336).

²⁷ Marsh (2006) söz konusu verginin “Kıbtîlerden” (Aiguptissa) de alındığını Andréadés’e (1948) referansla ileri sürmektedir (s. 172). Yazarın referans verilen ilgili metninde “this tax was levied only on non-Christians, chiefly Mussulmans and Jews” ifadesi (3) numaralı dipnotta yer almaktaysa da konuyla doğrudan ilişkili bir değinmeye rastlanılmamıştır (Andréadés, 1948, s. 82).

²⁸ Söz konusu bilgiler önemli olsa da Çelik tarafından son derece yerinde bir biçimde vurgulandığı üzere, Osmanlı İmparatorluğu öncesinde bölgede “Çingenelerden” toplanmakta olan vergilerle ilgili detaylı “mikro-tarih” çalışmaları yapılmaksızın bu konuda kesin sonuçlara ulaşmak mümkün olmayacaktır (2013, s. 374).

²⁹ Başlangıçta bu vergi aynı olarak alınmışken Fatih döneminde üç koyun için bir akçe ödenecek şekilde hesaplanmaya başlamıştır (Lindner, 2000, s. 56).

³⁰ “Kara” olarak adlandırılan bu gruplardan 13 akçelik resm-i kara tahsil edilmiştir (İnalçık, 2009, s. 42).

İnalıcık'ın (2017) Osmanlıca orijinal belgelerden hareketle hazırlandığını ileri sürdüğü 1475³¹ tarihli bir İtalyan kaynağında³² Osmanlı İmparatorluğu'nun temel gelir kaynakları arasında yer alan cizye ve mukataaların³³ neler oldukları detaylı bir biçimde açıklanmaktadır. İnalıcık'ın bu kaynaktan hareketle hazırladığı "1475'te Cizye ve Başlıca Mukata'alar" başlıklı tabloda ağırlıklı olarak özel kurumlar ya da muhtelif coğrafyalardan elde edilen gelir kalemlerini tanımlayan kategoriler yer almaktadır.³⁴ Tabloda genel mantığa aykırı görünen yegâne başlık yıllık 9000 duka altına karşılık gelen "Çingeneler" başlıklı gelir kalemidir (İnalıcık, 2017, s. 64). Kaynağın İtalyanca aslında ilgili kategorinin Rumeli ve bağlı bölgelerdeki "Çingenelerden" toplanan bir gelir olduğu açıklanmaktadır.³⁵ Majer'in (1987) metin üzerinde yaptığı analize göre burada kast edilen Rumeli "Çingenelerinin" baş vergisi, haracıdır (s. 127). Söz konusu bütçe tablosuna yansıyan ver-gilendirme modelinin hukuki temelleri "Rumeli Etrakinun Koyun Adeti Hükmi"nde yer almak-tadır.³⁶ İlgili metne göre "Çingeneler" tarafından ödenecek haraç miktarı adam başı 42 akçeyi geçmeyecektir.³⁷ Öte yandan şu veya bu biçimde devlete özel hizmetler sunan kişiler sultanın yazılı kararı ya da beylerbeyi mektubu ile bu ilişkiyi kanıtlamaları hâlinde cizye / haraç vergi-sinden muaf tutulacaklardır (Şerifgil, 1981, s. 122). "Rumeli Etrakinun Koyun Adeti Hükmi"nin ilgili maddesinde Müslüman ve Müslüman olmayan "Çingeneler" arasında herhangi bir ayırım yapılmamakta oluşu dikkat çekicidir.

Marushiakova ve Popov (2006) buradan hareketle "Çingenelerin" Müslüman veya Hristiyan olmalarından bağımsız olarak cizye / haraç vergisi ödediklerini ileri sürerler. Aksi halde cizye esas olarak Müslüman olmayanlardan toplandığı için "Çingene haracını" tarif eden ayrı bir kaydın açılması anlamsız olacaktır (s. 31). Öte yandan aynı düzenlemede "Müslüman olan çingene kâfir arasında oturmaya, Müslümanlara karışa ve illâ bile oturub müslimlere karışmayacak olursa, dutub harâcların ala" ifadelerine de yer verilmektedir (Akgündüz, 1990a, s. 398). Marushiakova ve Popov (2006) bu durumu bir çelişki olarak yorumlamakta, bu çelişkiyi ise 16. yüzyıla ait kayıtlara dayanarak Müslüman ve Müslüman olmayan "Çingenelerden" alınan haraç / cizye miktarının farklı olması ile açıklamaktadırlar (s. 31-34). Benzeri bir biçimde Çelik de (2013) bu ifa-deyi sonraki dönemlerde Müslüman ve Müslüman olmayan "Çingenelerin" ödedikleri verginin nicelik itibarıyla farklılaştırılması uygulamasının temeli olarak görür (s. 370-371).

Ömer Lütfü Barkan (1964) tarafından yayınlanan 1488 / 1489 tarihli cizye muhasebe bilançolarında "Muhasebe-i cizye-i gebrân-ı çingenehâ" (s. 37) ifadesine yer verilmektedir. Dündar (2015), Osmanlı İmparatorluğu'nun kayıt sistematiğinde kullanılan terimleri incelediği çalışmasında gebr / gebrân sözcüklerinin kefer ve zimmiyan gibi en genel düzeyde Müslüman olmayan

³¹ Kaynağın Fatih döneminde hazırlandığı kesin olsa da tam tarihi tartışmalıdır (Majer, 1987, s. 120-125).

³² Söz konusu kaynak Babinger (1957) tarafından yayına hazırlanmıştır. Iacope de Promontorio ya da Cenovali Iacope de Campi(s) olarak tanınan kaynağın yazarı Osmanlı İmparatorluğu'nda tüccarlık yaparak yirmi yıldan fazla bir zaman geçirmiştir (Babinger, 2003 s. 366). Majer (1987), "Recollecta" adını taşıyan eserindeki mali verilerin doğrudan doğruya Osmanlı dönem kaynaklarından yararlanarak hazırlandığını, dolayısıyla son derece kritik bir önem taşıdığını ifade eder (s. 118).

³³ Mukataa, Develioğlu'nda (2013) "1-Arazinin kesime verilmesi muayyen bir kirâ karşılığında birine bırakılması. 2-Bağ, bahçe, arsa hâline getirilen ekim toprağı için verilen vergi" (s. 793), Sakaoğlu'nda (2017) "bir tür keseneye-müteahhide verme işlemiydi. Hazine gelirlerinin toplanmasında bir bölümünün peşin ödenmesi koşuluyla iltizama verilmesi işlemi" (s. 502), Pakalın'da (1971) "devlete ait bir varıdatın bir bedel mukabilinde kiralınması yani muvakkaten temlik" (s. 578), İnalıcık'ta (2017) ise "1-Kira mukavelesi, iltizam; 2-Kıranın kendisi; 3-Senelik tahmini yapılp maliye kayıtlarına ayrı bir birim olarak geçirilen gelir kaynağı" olarak tanımlanmaktadır (s. 478).

³⁴ "Gelibolu ve İstanbul'un geçiş resimleri", "İstanbul Gümrük Resimleri", "Tuzlalar", "Darphaneler", "Madenler", "Enes Cizyesi ve tuzlası", "Selanik tuzlası", "Eğriboz geliri", "Mora geliri".

³⁵ "Comerchio de cingali: carachio di quelli di tutta Grecia et prouincie adherenti per anni tre ducato1000, per anno 9000" (Babinger, 1957, s. 65). Majer (1987) "Carachio" sözcüğünün en uygun çevirisinin haraç olduğunu yazar. 16. yüzyılın başlarında hazırlanmış bütçelerde Müslüman olmayanlardan alınan baş vergisi için genellikle cizye ifadesi kullanılmaktaysa da Fatih dönemi-mine ait resmi metinlerde "haraç" sözcüğünün belirgin bir yaygınlığı söz konusudur (s. 126).

³⁶ Çoban göçebeler (pastoral nomads) olan Yörüklerle ilgili bir düzenlemenin içerisinde bir biçimde onlarla bağlantılı ama ayrı bir kategori görülen "Çingenelerden" bahsedilmesi dikkate değerdir. Metin Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) yayınlanmıştır (Çelik, 2003, s. 11).

³⁷ "Ve her çingeneden kırk ikişer akçe harâc alalar, ziyâde bir akçe almayalar ve üşendirmeyeler" (Akgündüz, 1990a, s. 397).

Osmanlı ahalisini tarif etmekte kullanıldığını yazar. Mufassal defterlerin özetini ve her bölge için mali tablonun genel bir hesabını veren icmal defterlerinde gebran Rum Ortodoks, Yahudi ve Ermenileri içerecek şekilde genel bir Müslüman olmayan kategorisi teşkil etmekte, Ermeni ve Yahudilerin nüfusça yoğun olup ayrıca vurgulandıkları tahrirlerde ise gebran özel olarak Rum Ortodoksları işaret etmektedir (Dündar, 2015, s. 142-143). Barkan tarafından yayınlanan muhasebe tablolarında bütçenin farklı kalemleri için de bu ifade kullanılmıştır. Defterdeki kayıtların büyük bölümü doğrudan doğruya belli bir coğrafi alandaki cizye mükelleflerinin hane sayıları ve yaptıkları toplam ödemeyi yansıtmaktadır.³⁸ “Cizye-i gebrân-ı Çingenehâ” kategorisinde ise farklı bölgelere yayılmış ve cizye yükümlüsü olan bir topluluğa ilişkin veriler ortaya konulmaktadır.³⁹

15. yüzyıla ait yukarıda özetlenen verileri açıklayabilecek ve her ikisi de son derece makul olan iki olası model geliştirilebilir. İlk olarak Barkan’ın yayımlandığı kayıtlarda geçen “gebrân” ifadesinin spesifik olarak Ortodoksları değil genel bir “gayr-i Müslim” kategorisini işaret ettiği varsayılırsa, bu durumda “cizye-i gebrân-ı Çingenehâ” ifadesiyle tıpkı Yahudiler ya da Ermeniler gibi özel bir dini kategori olarak algılanan bir “Çingenelik” hâline referans yapıldığını düşünmek mümkün olacaktır. Yine bu bağlamda “Rumeli Etrakinun Koyun Adeti Hükmi”nin “Çingenelikle” ilgili maddelerini hazırlayanların, Çingeneliği kavmi bir sınıflama aracı olarak tahayyül etmemiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bu durumda “Çingenelik” dönemin yönetici elitlerinin zihninde daha ziyade İslam dışı bir dini cemaate karşılık geliyor olabilir. “Çingeneliğin” tek tek bireylerin, topluluktan koparak ve cemaatin gündelik pratiklerinin icrasından vazgeçerek dışına çıkabilecekleri bir kategori olarak algılanmış olabileceği düşünülürken, aynı düzenlemenin içerisinde yer alan farklı maddeler arasındaki çelişki de ortadan kalkmış olur. Şöyle ki, Osmanlı yönetici elitleri için “Çingene” olarak adlandırdıkları peripatetik gruplar, mevcut toplumsal varlıkları ile Müslüman kategorisi içerisinde ele alınması ontolojik olarak imkânsız olan farklı bir dinsel bütünlüğe mensup insan kümeleri ise; Müslümanların arasına karışarak “oturmaya” başlayan ve eski aidiyete özgü kılınmış pratiklerin icrasını terk eden bireyleri artık daha fazla “Çingene” saymak gerekmeyecek; bu kişiler yeniden eski gruplarına mensup bireylerle ilişkilendikleri ve bu gruba özgülendiği varsayılan gündelik pratikleri icra ettiklerinde ise devlet onları Müslüman olarak kabul etmeyerek yeniden haraç ödemekle yükümlü kılacaktır.

15. yüzyıl verilerinden hareketle geliştirilebilecek olan ikinci model ise demografik çalışmalarla sınanabilecek bir varsayıma dayanmaktadır. Balkan coğrafyasında yaşayan “Çingeneleri” Osmanlı İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu’ndan devralmıştır. Büyük ölçüde Hristiyan olan ve daha önce Bizans İmparatorluğu’na çeşitli özel vergiler ödeyen bu insanlar Osmanlı fethinin ardından doğal olarak cizye yükümlüsü olmuşlardır. Bu noktada peripatetik grupların toplumsal hareketlilik seviyelerinin çoban göçebeler ve yerleşik tarımcılara göre daha yüksek olması ve üretim araçlarından yoksun olmaları nedeniyle onlar için ayrı bir kategori cizye kategorisi oluşturulmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. 15. yüzyılda yalnızca Müslüman olmayan “Çingenelerden” tahsil edilen cizyenin zamanla Müslümanları da kapsayacak şekilde yaygınlaştırılması ise cizye ödemekten kurtulmak isteyen “Çingenelerin” yaygın ihtida hareketiyle karşıla-

³⁸ “Muhasebe-i cizye-i gebrân-ı vilâyet-i Edirne ve Dimetoka ve Gümölcine ve Gelibolu”, “Muhasebe-i cizye-i gebrân-ı Akkerman der İstanbul”, “Muhasebe-i cizye-i ba’zı gebrân-ı İstanbul ve Galata ma’a yehudiyân” (Barkan, 1964: s. 53), “Muhasebe-i cizye-i gebrân-ı vilâyet-i Kalkandelen” (Barkan, 1964, s. 80), “Muhasebe-i ispençe-i gebrân-ı nefsi-i Selânik” (Barkan, 1964, s. 117).

³⁹ Cizye yükümlüsü olan yerel topluluklardan bahsedilen bir dizi başka başlık da bulunmaktadır. Bunların her biri için ayrıca tartışma yürütülmesi yerinde olacaktır: “Muhasebe-i cizye-i gebrân-ı vilâyet-i İvranya ma’a Preşova ve cemâ’at-ı bâzdarân” (Bar-kan, 1964, s. 53). Yine “Muhasebe-i Cizye-i gebrân-ı vilâyet-i Yanine” kategorisi altında “Yanine”, “Cema’at-ı eşkünciyân”, “Hisse-i mustahfızân-ı kal’a-i Yanine”, “Voynugan-ı Yanine” kategorilerine yer verilmiştir (Barkan, 1964).

şan Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin ⁴⁰, geleneksel ve belli ihtiyaçlara yanıt veren bu özel gelir kaynağından yoksun kalmak istememeleri, dolayısıyla da cizye yükümlülüğüne Müslüman “Çingeneleri” de dâhil etmeleri ile açıklanabilir.⁴¹

15. yüzyıla ilişkin belirsizlik 16. yüzyıldan itibaren ortadan kalkmaya başlar.⁴² Bu dönemde çıkarılan “Kanunnâme-i Kıbtîyân-ı Vilâyet-i Rum-ili” (1530) başlıklı düzenlemede “Müslüman Çingenelerin” her hane ve bekar erkeklerinin yılda yirmi akçe “resim”⁴³, “Kâfir Çingenelerin” ise yılda yirmi beşer akçe “ispenç” ödeyecekleri ifade edilmektedir (Şerifgil, 1981, s. 135). Yine aynı kanun metninde Müslüman “Çingeneler” için “kâfir çingeneleri ile göçüb konıcak ve ihtilât edicek kınanub te’dib olunduktan sonra kâfir çingeneleri resmin edâ ederler” (Akgündüz, 1990b, s. 512-513) şeklinde bir düzenlemeye de yer verilmektedir.⁴⁴ İlgili düzenlemeden yaklaşık yedi yıl sonra yürürlüğe konulan bir hüküm söz konusu topluluğun Osmanlı yönetici elitleri tarafından en azından bu zaman aralığında nasıl algılandığını anlamamıza imkân vermektedir. 12 Kasım 1537 (8 Cemaziye’l-ahir 944) tarihli “Cingane Yazmak İçin Ta’yin Olunan Emine ve Katibine Hüküm” başlıklı düzenlemeye göre “ba’zı cingân tâifesi hatunı ile göçüb konarlar; aralarında kâfir cingânesi bulunmaz; avânz dahi vermezler ve Şerâit-i İslâmı ri’âyet eylemezler. Heman yirmi iki akçe resm verirler”. Öncelikle söz konusu metinden 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yöneticilerinin “Çingenelikle” Müslümanlık arasında ontolojik bir sınır koymadıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan bu gruptan özel bir baş vergisi tahsilini haklı gösterecek şekilde vurgulanan “hatunı ile göçüb konma” ifadesine özellikle önem verilmelidir. Avrupa tarihinde “Çingene” ve benzeri diğer jenerik terimler esas olarak gıda üreticisi topluluklara çeşitli zanaat ve hizmetleri sunmak için göç ederken, aileleri ile birlikte hareket eden insan gruplarını tanımlamak için kullanılmıştır (Lucassen ve ark., 1998, s. 2). Nitekim Barth aileyle birlikte göç etme hâlini peripatetik konseptinin temel kriterleri arasında sayar (Barth, 1987, s. VIII). Sonuç itibarıyla Osmanlı yöneticileri ilgili metinde doğrudan doğruya özgün bir toplumsal kategoriye referans yapmakta ve bu kategorinin mensuplarının Müslüman olsalar bile diğer Müslümanlardan ayrı bir vergi rejimine tabi tutulması gerekliliğine kanaat getirmektedirler. Müslüman “Çingeneleri” “resim” olarak adlandırılan yirmi akçelik özel bir vergi kategorisinin muhatabı kılan durum bu olmaktadır.⁴⁵

⁴⁰ Deringil (2012) devletin din değiştirmeyi genel olarak sistematik bir biçimde teşvik etmemesi ile Müslüman olmayanların cizye yükümlülüğü arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir (s. 17).

⁴¹ 18. yüzyıl yazarlarından Boğdan prensi ve voyvodası Kantemir’in (Tuncel, 1998), Kanuni Sultan Süleyman döneminde “Kıbtîlerle” ilgili yapılan hukuki düzenlemeler hakkında yazdıkları bu noktada son derece büyük bir önem taşımaktadır. Aradaki zaman farkı yazarın anlatısını paylaşılan olayın kendisine ilişkin güçlü bir kaynak olmaktan çıkarsa da metnin genel olarak ima ettikleri son derece önemlidir. Yazara göre Kanuni başlangıçta Müslüman “Çingeneler” için bir vergi başışıklığı öngörmektedir. Hristiyan “Çingeneler” genel kurala uygun olarak haraç ödemekle yükümlü olacaklardır. Çok geçmeden vergi tahsildarları ortada haraç alacak Hristiyan “Çingenenin” kalmadığını görürler. Bu gelişmeye bir yanıt olarak Müslüman “Çingenelerden” Hristiyanların iki katı haraç alınması kararlaştırılır (Cantemir, 1987, s. 529). Metnin çevirisi için Oprisan’ın (2006) makalesinden yararlanılmıştır (s. 168).

⁴² 16. yüzyılda “Çingenelerin” sistematik bir biçimde ordudaki geri hizmet birimlerine dâhil olduklarını gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Dingç, 2009, s. 38). Genel olarak Osmanlı ordusunun bir parçası olarak devlete özel hizmetler sunan “Çingenelere” müsellemler statüsü verilmekte, hizmetleri karşılığında tarımsal arazilere ve bazı vergi muafiyetlerine kavuşmaktadırlar (Çelik, 2003, s. 67). Temel çalışma alanları madenler, kale ve cami gibi yapıların tamiri (Dingç, 2009; s. 44), top dökme, silah taşıma ve onarımı, yol yapımı (Çelik, 2003, s. 67) ve benzeri faaliyetlerdir.

⁴³ Çelik (2013), 16. yüzyılda “Çingenelerden” talep edilen özel vergi kategorisinin cizye / haraç kategorisinin içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ile ilgili terminolojik yanı ağır basan detaylı bir tartışma yürütmekte, “Resim” / “Kesim”, “ispenç” gibi terimlerin çeşitli anlamları üzerinden detaylı bir yorumlama faaliyetine girişmektedir (s. 377-378).

⁴⁴ Hristiyan “Çingenelerin” kitlesel biçimde Müslümanlaşmasıyla ortaya çıkan vergi kaybını engellemek isteyen imparatorluk yöneticilerinin karmaşık mali terminolojinin sunduğu olanaklardan istifade ederek, Müslüman ve Hristiyan “Çingeneler” için aralarında beş akçelik bir fark olan iki ayrı baş vergisi geliştirmiş olmaları olasılığı makul gözükmektedir. Öte yandan yukarıda ortaya konulan 15. yüzyıla ilişkin ilk model doğru kabul edildiğinde de Kanuni dönemi düzenlemesi özel bir anlam kazanmaktadır. Başlangıçta imparatorluk, “Çingenelerin” Müslüman olmasını ontolojik olarak imkânsız bir durum olarak tahayyül ederek isimleri ne olursa olsun hepsinden haraç / cizye tahsil etmiş, buna karşılık 16. yüzyılda devlet pratiklerinin dinsel kaynaklarla uyumluluğunu arttırmaya yönündeki çabaların bir sonucu olarak verginin maddi varlığına büyük ölçüde dokunmaksızın ilgili terminolojiyi dinsel gereksinimlerle uyumlu hale getirmiş olabilir. Söz konusu çabaların bir diğer örneği için: İnalıcı (1998).

⁴⁵ “Şerâit-i İslâma ri’âyet” eylememe hâli meselenin dinsel meşruiyetini güçlendirecek bir argüman olarak ortaya konulsa da dinsel pratikleri icra etmemenin diğer topluluklar için sistematik olarak özel bir baş vergisi yükümlülüğüne yol açmadığı düşünüldüğünde bu vurgunun tali niteliği kolaylıkla anlaşılabilir.

17. yüzyıla ait kayıtlarda 16. yüzyılın terminolojik farklılıklarının büyük ölçüde ortadan kaybolduğu görülmektedir. “Müslüman namına olan” “Çingenelerden” 150 akçe, “kâfir namına olanlardan” ise 200 akçe cizye ⁴⁶ alınması doğrultusundaki irade dönemin kadı sicillerine yansımıştır (Çelik, 2013, s. 381). Söz konusu durum 16. yüzyılda karşılaştığımız, pratiği ya da maddi ihtiyaçları söylemsel icatlarla dinsel gereksinimlere uydurma çabasından ileri gelen karışıklığın bir ölçüde aşıldığını göstermektedir. ⁴⁷ 18. yüzyıla ait kayıtlarda “Kıbtî” olarak adlandırılan topluluklardan cizye tahsil edilmesi artık yaygın bir biçimde kabul görmüş hâkim bir uygulama olarak ortaya çıkmaktadır (Ginio, 2004). Öyle ki Müslümanların söz konusu vergi yükümlülüğünden kurtulabilmek için “neseblerinde”, “kıbtîyetin” mevcut olmadığını kanıtlamaları gerekmektedir (Ginio, 2004, s. 118). Dahası Ginio’nun incelediği sicil kayıtlarına bakılırsa “Çingenelerin” tımar sahibi olmaları da bu dönemde resmen yasak kapsamına alınmıştır. Öyle ki Karaferiye’de Recep isimli bir “Kıbtînin” sahip olduğu tımar, “kıbtî taifesinin tımar tasarrufu” “hilaf-ı kanun” olduğu gerekçesiyle elinden alınmıştır (2004, s. 136).

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulamaya konulan genelleştirilmiş askerlik sistemi esas itibarı ile Müslümanları zorunlu askerlikle yükümlü kılmakta buna karşılık Müslüman olmayan ahali bu yükümlülükten muaf tutulmaktadır. Öte yandan “Kıbtî” olarak adlandırılan Müslüman peripatetik topluluklar da ilgili tarihsel geleneğin ana eksenini ile uyumlu bir biçimde askerlik kurallarına dâhil edilmez, imparatorluğun Müslüman olmayan nüfusu ile aynı kategori içerisinde ele alınırlar. Aynı şekilde 19. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış sayısız belge ve defter imparatorluğun bu dönemde hem Müslüman hem de Müslüman olmayan “Kıbtîlerden” cizye tahsil ettiğini ortaya koymaktadır.

İslahat Fermanı Sonrasında Kıbtî Vergisi

İslahat Fermanı’nı⁴⁸ izleyen döneme ait bir dizi belge bu süreçte hayata geçirilen yeni uygulamaların “Kıbtîler” bağlamında ne gibi sonuçlar doğurduğunun anlaşılmasına ışık tutmaktadır. Erzurum valisi Mehmet Ârif Paşa⁴⁹ imzalı bir belgeye göre sadrazamlık makamı kendisinden Müslüman “Kıbtîlerin” mâl-i maktûlarının⁵⁰ toplanması ile ilgili karışıklıkların aşılması amacıyla-

⁴⁶ Bu döneme ait kimi kadı sicilleri örneğin “hacı olmak” gibi dinsel pratiklerin icrasına dayanan gerekçelerle kimi “Çingenelerin” cizyeden muaf olabildiklerini göstermektedir (Çelik, 2013: s. 383). Altınöz (2005) Edirne Karaoğlu “Kıbtî” topluluğundan olan Hacı Hasan’ın, dini pratikleri icra ettiği ve hacca gittiği için cizye yükümlülüğünden kurtulma talebinin otorite tarafından kabul gördüğünü yazar. Öte yandan bu durum sadece kendisini ilgilendiren kişisel bir istisnadır. Ailesi “Kıbtî” olmaktan kaynaklanan kolektif yükümlülüklerini hayata geçirmeye devam etmek zorundadırlar. Sonuç itibarıyla “miriyi zarara uğratmamak” kaygısıyla yerine oğlu “bedel-i nev yaffe” (yeni bulunup cizye mükellefi olarak yazılan haneler için kullanılan bir ifadedir (Barkan, 1964, s. 9)) kaydedilmiş ve bir bütün olarak bakıldığında ailenin cizye yükümlülüğü devam etmiştir (s. 212-213).

⁴⁷ Diğer taraftan yine bu dönemin kayıtlarında Müslüman “Çingeneler” için kullanılan “müşlimân nâmından olanlar” gibi Osmanlı hukuk ve idare kayıtlarında benzerine pek de rastlanmayan ifadeler, Müslüman bir topluluktan cizye tahsilini dinsel referanslarla uyumlu hâle getirmeye odaklanmış girişimlerin devamı olarak görülebilir (Ginio, 2004, s. 128).

⁴⁸ Tanzimat döneminde Osmanlı vergi sisteminde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Daha önce tekalif-i örfiye başlığı altında ele alınan çeşitli vergiler bir araya toplanmış, gelir ve servet temelinde mükelleflerden tahsil edilmesi planlanan “vergi-i mahsusa” (ya da virgü) isimli daha genel bir vergi kategorisi tanımlanmıştır. Gelir temelinde vergi tahsisi için imparatorluk genelinde emlak ve temettu sayımları yapılmış, ne var ki 1858 yılı itibarıyla başlatılan yeni tahrir ve kadaströ çalışmalarına kadar bu hedef tam anlamıyla hayata geçirilememiştir. Bu nedenle köy ve mahalle toplulukları yeni vergiden kolektif olarak sorumlu tutulmuş, ödeme yükünün yerel topluluğun üyeleri arasında gelir temelinde bölüştürülmesi talep edilmiştir (Özbek, 2014, s. 25).

⁴⁹ Mehmet Ârif Paşa. Ocak 1857 ve Ekim 1859 tarihleri arasında Erzurum eyaleti valiliği görevini yürütmüştür (Kuneralp, 1999: s. 30).

⁵⁰ Mâl-i Maktû’. Söz konusu terim Osmanlı devleti tarafından mültezimlerin etkinliğini kısıtlamaya dönük bir model olarak geliştirilen “Maktû” sistemi ile bağlantılıdır. Bu modelde vergi mültezim yerine bizzat vergiyi ödemekle yükümlü olan topluluğun kendi temsilcileri tarafından tahsil edilmektedir (İnalçık, 1980, s. 333-334) (Maktû’ sistemi-nin 16. yüzyılda Şam, Trablus ve Halep’teki Yahudi cemaati arasındaki uygulanma biçimi ve ortaya çıkan sorunlar-la ilgili olarak: (Goffman, 1982)). Öte yandan çeşitli vergilerin bireylerden tahsil edilerek devlete ödenmek üzere toplanan “Kıbtîlerden” toplanan mâl-i maktû için de zaman zaman maktû’ ifadesi kullanılabilir (İnalçık, 1980, s. 333). Mustafa Nuri Paşaya göre Tanzimat döneminde kişi başına cizye tahsili uygulaması kaldırılarak patrikhaneler eliyle toplum başına vergi konulmuştur. Çok geçmeden patrikhanelerin başarısızlıkları gerekçe gösterilerek yeniden eski sisteme dönülmüş, birkaç yıl içerisinde ise maktû’ sistem yeniden hayata geçirilmiştir (Paşa, 1987, s. 292). Söz ko-nusu dönemde Müslüman “Kıbtîlerden” toplanan mâl-i maktû’un tahsildarları eliyle tahsil edildiği belgede yer alan “...Müslim Kıbtî taifesinin mâl-i maktû’larının istihşâli emrinde tahsildarlar tarafından rencide ve taaddî vuku’ bulmaktadı...” ifadelerinden anlaşılabilir. Öte yandan idarenin arzusu bunun yerine söz konusu verginin diğer hâlden alınan vergiye eklenerek onunla birlikte tahsil edilmesidir: “...nüfûsı mevcûdeleri sâir sünûf tebaa misillü mahalleleri defter-i nüfûsuna mukayyed olarak zıkr olunan mâl-i maktû’un (2) sâir ahâlî sırasında alınagelan virgüye idhâlinde istihşâli yüsr ü sühûleti müstelzim olacağı bedihiyâtından olub ...”. BOA.A)MKT.UM.322.2.1.1.7 Muharrem 1275 (17 Temmuz 1858).

la her sancak ve kazada ne kadar Müslüman “Kıbtî” olduğunun buldukları yerlere ait kayıtlardan çıkarılması ve bunlardan her sene alınan mâl-i maktû’un ve her birinden ne kadar akçe tahsil edildiğinin bilgisinin paylaşılması talep edilmektedir.⁵¹ Bu doğrultuda çalışmalara başlanması için Mehmet Ârif Paşa tarafından sancak ve kazaların yöneticilerine gerekli bilgilendirme yapılmıştır.⁵² Söz konusu belge, Islahat Fermanı’nda Müslüman olmayanlardan toplanan cizyenin ismi değiştirilerek askerlik bedeli kategorisi tanımlandığı hâlde, Müslüman “Kıbtîlerden” ilgili verginin mâl-i maktû olarak toplanmaya devam ettiğini göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Müslüman “Kıbtîler” söz konusu olduğunda idare geleneksel terminolojiye başvurmaya devam etmektedir.

“Karahisar-ı Şarkî Sancâğı” kaymakamlığına 1864 yılında yazılan bir şukka-i mahsûsada⁵³ ise söz konusu vergi kategorisi için “Kıbtiyân-ı Müslim tâifesi tekâlîfi” ifadesi kullanılmaktadır. Belgedeki ifadelerle bakılırsa söz konusu verginin toplanmasında ortaya çıkan düzensizliklerin yol açtığı borç birikmesi ciddi bir problem hâline gelmiştir.⁵⁴ Bu sorunun aşılması için Müslüman “Kıbtîler” beş grup hâlinde nüfusa kaydedilecek, her bir gruba mensup olanlardan sırasıyla 50, 40, 30, 20 ve 10’ar kuruş vergi alınacaktır.⁵⁵ Bu çerçevede ilgililerin buldukları bölgelerdeki Müslüman “Kıbtîlerin” ödeme güçlerinin ve bu çerçevede ödeyecekleri verginin tespiti için nüfus kayıt işlemlerini yürütmeleri gerekmektedir.⁵⁶

1866 yılında çeşitli devlet kademelerine gönderilen bir “evâmîr-nâme”de ise sürecin bundan sonrası genel hatlarıyla açıklanmaktadır. Buna göre bütün idari çabalara karşılık “Kıbtîlerden” alınması gereken vergiler tam olarak toplanamamış ve geçmiş yıllara ait hatırı sayılır bir borç birikimi ortaya çıkmıştır. Belgede bu duruma gerekçe olarak “Kıbtîlerin” hareketli bir nüfus grubu olmaları, vergi alınacağı dönemde buldukları eyaletten ayrılmaları gösterilmektedir.⁵⁷ Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu’nun idare yapısının modernleşmesinde öncü bir konumda bulunan Tuna Vilayeti’nde⁵⁸ bu konuda alternatif bir strateji geliştirilmiştir. Her şeyden önce Müslüman ve Müslüman olmayan “Kıbtîlerin” vergileri birleştirilmiştir. Müslümanlardan hâli hazırda asker alınmamaktadır. Müslüman olmayanlardan da “bedelât-ı askeriyeye” adı altında ayrıca bir vergi tahsil edilmeyecektir. Bunun yerine bütün “Kıbtî” erkekleri, çocukları hariç tutulmak üzere toplam ödeme güçlerine göre dört gruba ayrılmıştır. Bu grupların mensuplarından sırasıyla 75, 50, 30, 15 kuruşluk özel bir vergi alınacak, emlak, arazi ve gelir vergileri ise ayrıca tahsil edilecektir.⁵⁹

⁵¹ “Memâlik-i Mahrûse-i hazret-i şâhânede mütemekkin Müslim Kıbtî taifesinin ... Erzurum eyaletince bunlardan hazîne-i celîle için beher sene istihsâl olunmakta (4) olan mâl-i maktû’larının mikdârıyla her birinden kaçar gurusu alına gelmesiyle her sancak ve her kazada ne mikdâr Müslim Kıbtî bulunduğının mahalleri kuyûdundan bi’l-ihrac (5) müfredât defterininin takdîmine mübâderet-i nâcizâne şeref-bahş-ı fark-ı ta’zîm olan bir kıt’â fermân-nâme-i sâmi-i hazret-i vekâlet-penâhîlerinde emr ü fermân buyurulmuşdur”. BOA.A)MKT.UM.322.2.1.1.7 Muharrem 1275 (17 Temmuz 1858).

⁵² “kavm-i mezkûrdan eyalet-i merkuma dâhilinde kâin elviye ve kazâlarda mütemekkin olanlar ism ve şöretlerinin mahalleri nüfûs (7) defterlerinden kaydlarının bi’l-ihrac müsâraat-ı irsâl ve inbâsi elviye-i mülhaka kaimmamak ve kazâlar müdirânî ben-delerine müekkeden iş’âr olunmuş”. BOA.A)MKT.UM.322.2.1.1.7 Muharrem 1275 (17 Temmuz 1858).

⁵³ Merkezle taşra ya da taşradaki iki makam arasındaki iletişim için kullanılan bir yazışma türü (Kütükoğlu, 1998, 233-234) ⁵⁴ “... Kıbtiyân-ı Müslim tâifesi tekâlîfinin tevzi’ ve istihsâli bir usûl-i musattara ve mazbûta tahtında cereyân itmemesinden nâşi sinin-i sâbika virgüsünden iyice bakayâ bulunduğî ...”. BOA.C.ML.461.18715.1.1.26 Eylül 1280 (8 Ekim 1864).

⁵⁵ “... bunların tahrîr-i nüfûs icrâ ve çocukları istisnâ ile kaydları sunûf-ı hamîste taksîm olunarak sınıf-ı evvelde bulunacaklardan ellîşer (2) sınıf-ı sânilerinden kırk ve üçüncü sınıf add olunacaklarından otuzar ve dördüncüsinden yirmişer ve beşinci sınıf takımından dahi onar gurusu virgü alınub ...”. BOA.C.ML.461.18715.1.1.26 Eylül 1280 (8 Ekim 1864).

⁵⁶ “...bu esâsa tevfiikan her tarafça Kıbtiyânın iktidâr ve tahammülleri gereğî gibi tahkik olunarak ona göre tarh ve tevzi’-i virgü kılınmak için mevcûd Kıbtiyânın tahrîr-i nüfûsıyla ta’yîn olunacak sınıf ve alınacak meblağın (6) nisbet ve mikdârı gösterilmesine ...”. BOA.C.ML.461.18715.1.1.26 Eylül 1280 (8 Ekim 1864).

⁵⁷ “...bunların ahvâl-i ma’lûmesi iktizâsınca seyyâr sûretle şurada burada imrâr-ı vakt iylemeleri tahsîl-i virgü zamânında (3) buldukları eyâletden savuşub gitmeleri cihetiyle virgü-yi müretteblerini yoluyla ve hakkıyla istihsâl ve istifâ itmek kabil ve mümkün olamamış ...”. BOA.MVL.797.92.1.1.10 Şevvâl 1282 (26 Şubat 1866).

⁵⁸ Tuna vilayetindeki modernleşme girişiminin detaylı bir değerlendirmesi için: Davison (1963, 151-171).

⁵⁹ “...Tuna vilayetince Müslim ve gayr-i Müslim bi’l-cümle Kıbtiyân (4) birleşdirilerek sahib-i emlak olanlardan usûl-i cedîde-i tahrîriyye iktizâsınca emlak ve akar ve arzî ve temettu’larına âid olan hisse-i virgüleri başkaca istihsâl kılınmak ve İslâmından asker alınmadığı gibi gayr-i Müslim (5) takımından dahi bedelât-ı askeriyeye alınmamak üzere mevcûd olan Kıbtiyân nüfûs-ı zükûrnın çocukları istisnâ ile beher rub’i bir sınıf olmak üzere dört sınıf taksîm olunarak birinci sınıfta bulunan nüfûsün (6) beherinden yetmiş beş ve ikinci sınıftan ellîşer ve üçüncüsinden otuzar ve dördüncüsünden on beşer gurusu alınması usûl itihâz idilub ...”. BOA.MVL.797.92.1.1.10 Şevvâl 1282 (26 Şubat 1866).

Böylelikle Müslüman olmayan “Kıbtîlerden” alınan “bedelât-ı askeriyye” ve Müslümanlardan alınan “mâl-i maktû” yerine genel bir “Kıbtî” baş vergisi tanımlanmış olmaktadır.⁶⁰ Söz konusu yazıda Tuna Vilayeti tarafından geliştirilen bu yöntemin yerel koşullara göre uyarlanarak farklı bölgelerde de hayata geçirilmesi gerekliliği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda özel bir sayım ve kayıtlama⁶¹ işlemi planlanmış, bu işlem gerçekleşene kadarsa vergi tahsilinin yapılabilmesi için dört sınıfa dâhil edilecek kişileri içeren tahmini defterlerin hazırlanması talep edilmiştir.⁶²

Sonuç itibarıyla Tanzimat reformlarının “Kıbtî” olarak adlandırılan peripatetik gruplar açısından sonuçları daha ziyade adlandırma ve vergi tahsilat prosedürüyle ilişkili olmuş, geleneğin temelini teşkil eden maddi unsurlar çok büyük ölçüde yeni döneme devredilmiştir. 1870’lerden itibaren söz konusu politikada daha temel değişimler yaşanmaya başlanacaktır.

“Müslüman Kıbtîlerden de Asker Alınmasına...”

1873 yılının şubat ayında Antalya’da yaşayan yerel peripatetik topluluklar olan Abdal⁶³ ve Tahtacıların⁶⁴ temsilcileri tarafından kaleme alınan bir arzuhalde, başvuru sahipleri redif binbaşı tarafından askerlik kurasına dâhil edilmek istendiklerinden yakınmaktadırlar. Bu konuda büyük bir baskıya maruz kalmışlardır. Yaygın durumun aksine bu metni kaleme alanlar kararlı bir şekilde “Kıbtî” kimliğini sahiplenmekte, “Kıbtî” olmalarına rağmen kendilerinin askerlik kurasına dâhil edilme girişimlerine karşı çıkmaktadırlar.⁶⁵ Öte yandan “Kıbtî” olarak adlandırılan grupların tamamı Antalya’daki Abdal ve Tahtacı toplulukları ile aynı fikirde değildir. Edirne valiliğine başvuran bir grup, kendilerinin Müslüman mahallelerinde yaşadıklarını, İslam dininin gündelik yaşama ilişkin pratiklerini hayata geçirdiklerini iddia ederek kendilerinden “Kıbtîliğe mahsûs olan” verginin alınmamasını ve gençlerinin ordu saflarına kabul edilmelerini talep etmişlerdir.⁶⁶ Bu iki belge sadece farklı peripatetik grupların zorunlu askerlik pratiğine farklı yaklaşımlarını değil aynı zamanda söz konusu dönemde askerlik sisteminin yapılanmasında rol oynayan yönetici elitlerin meseleye yaklaşım biçimlerinin değişmeye başladığını göstermektedir.

1872 yılında bir askeri birlikten yöneltilen soru üzerine “Kıbtîlerin” askere alınma meselesi seraskerlik tarafından değerlendirilmiş ve söz konusu soruya köklü bir geleneğin sürdürülmesi-

⁶⁰ Söz konusu verginin toplanma prosedürünü açıklayan önemli bir belge olan “Kıptiyân Vergisinin Süret-i Tahsili Hakkında Nizâmname”nin Latin harflerle yeniden yazılmış versiyonu için: Yüksel (2009, 336-339).

⁶¹ Söz konusu kayıt faaliyetlerinin yoğunlaşmasının, vergi tahsili amacıyla “Kıbtî” olarak sınıflandırılan gruplara mensup bireylerde bir hoşnutsuzluk yarattığı anlaşılmaktadır. Bu hoşnutsuzluğun seviyesi ve tepkilerin ifade biçimleri ile ilgili elde pek az kanıt bulunmaktadır. Yine de 1866 yılının temmuz ayına ait bir belgede “Mecidiye tezkerelerine”, “Kıbtî” yazılmasına bir grup esnaf tarafından karşı çıktığı, esnafın bir arzuhalde tepkilerini dile getirdikleri ifade edilmektedir: “...Mecidiye tezkirelerine Kıbtîlik lafzının derc idilmeyerek it’âsi istid’âsına dâir ba’zı esnâf tarafından virilan arzuhal (1) leffen irsâl kılınmağla ...”. BOA.MVL.501.42.1.1-2. 9 Temmuz 1282 (21 Temmuz 1866).

⁶² “... evvel-be-evvel ta’lîmât-ı mahsûsasında gösterilan tahrîr maddesi icrâ olununcaya kadar iş girü kalmamak üzere sunûf-ı erbaa-i mezkûraya dâhil olunacak (12) kesânın mikdârı ale’t-tahmîn gösterilerek zirî mazbatalu birer defterinin tesyârî ...”. BOA.MVL.797.92.1.1.10 Şevvâl 1282 (26 Şubat 1866). Bu defterlerden bir örneği arşivdeki aynı dosyanın içerisinde yer almaktadır. Defterde Bozcaada ve civarındaki Müslüman “Kıbtîlerin” kaydı tutulmuştur: “... Bozcaada kaimmakamlığında mütevatın Müslim Kıbtî tâifesinin sınıf-ı sâlisde bulundukları cihetle seksen iki senesinden it’ibâren virgü-yi mahsûsalarıyla nüfûslarının mikdârını mübeyyen defterdir ...”. BOA.MVL.797.92.2.1.26 Mart 1286 (7 Nisan 1866).

⁶³ Abdallarla ilgili detaylı bilgi için: Yılıgür (2017), Yıldırım (2012), Yalman (1977), Caferoğlu (1946) ve (1950).

⁶⁴ Tahtacılarla ilgili detaylı bilgi için: (Roux, 1987), Caferoğlu (1954). Başak Akgül’ün (Boğaziçi Üniversitesi) Tahtacı topluluklarına odaklanan ve peripatetik konseptini kullanarak yürüttüğü tez çalışması bu grubun 19. yüzyıl bağlamında daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır.

⁶⁵ “Kulları Antalya’da mine’l-kadîm Kıbtî Abdal ve Tahtacı tâifesinden olduğumuz hâlde redif binbaşı mukaddem virdiği (1) aşîret nâmî inâdında musîr olarak kur’a keşidesiyle asker almak üzere tâifemizi tazyîk ile habse ilka (2) itirdi ... Kıbtîyiz efganımızı dinlemiyorlar ... evvelki inâdında durmakta ve bizler dahi hapisde çürümekte ve iyâllarımız dahi ormanlarda sürünmekte ...”. BOA.ŞD.609.40.4.1.28 Kânûn-ı Sâni 1288 (9 Şubat 1873). Antalya tahtacıları 1831 nüfus sayımında da “Kıbtî” olarak kaydedilmişlerdir (Karal, 1997).

⁶⁶ “... Tâife-i kıbtiyândan İslâm mahallâtında tavtîn ve temekkün iderek şâir ve ferâiz-i İslâmîyeyi edâ itmekde bulunan ba’zı kesânın Kıbtîliğe mahsûs olan virğüden afvile tebaa-i sâire (1) misillü emlak ve temettu’ virgüsü bi’l-i’tâ evlâdlarının dahi silk-i celîl-i askeriyye kabûllerini istid’âda bulunmalarından nâşi istifsâr-ı re’yi mutazammın Edirne vilâyet-i celilesinden gelan (2) tahrîrât üzerine ...”. BOA.ŞD.244.30.1.1.26 Cemâziye’l-âhîr 1288 (12 Eylül 1871).

ni kültürel gerekçelerle açıklayan olumsuz bir yanıt verilmiştir.⁶⁷ Buna göre “Kıbtîlerin” içinde “Âdâb-ı İslâmiyyeyi” benimsemiş olanlarla eski geleneklerini sürdürenlerin ayrılması mümkün olmadığından, söz konusu grupların ordu saflarına alınmasının diğer Osmanlı askerlerini olumsuz yönde etkilemesinden endişe duyulmaktadır.⁶⁸ Bu doğrultuda Müslüman “Kıbtîlerin” askere alınmasının bu kavmin “dâire-i edebe” alınacağı zamana kadar ertelendiği 2 Ocak 1873 tarihli yazı ile seraskerlik tarafından bütün ordulara duyurulmuştur.⁶⁹ Öte yandan geleneğin sürdürülmesine dönük bu gerekçelerin önüne geçen yeni maddi koşullar, geleneğin meşruluğunu temellendirmek üzere kurulan söylemin de gözden geçirilmesini gerektirmeye başlar. Buna göre o güne kadar “Kıbtî” olarak adlandırılmış olan toplulukların askere alınmaması, askerden kaçmak isteyen başkalarına da ilham verecek ve bu kişiler de söz konusu istisnadan yararlanabilmek için “Kıbtîlik” iddiasında bulunabileceklerdir. Bu ise zamanla askerlik kurasına katılacak insan bulunamamasına bile yol açabilecektir.⁷⁰ Serasker ⁷¹ Hüseyin Avni Paşa'nın (Kuneralp, 1999, s. 9), söz konusu yaklaşımı açık ki asker ihtiyacının artması ile bağlantılıdır. Savaş tehlikesinin günden güne yaklaştığı koşullarda, zorunlu askerlik temelinde yapılandırılmış yeni ordunun daha fazla askere ihtiyacı olacağı açıktır. Genelleştirilmiş askerlik sisteminin varlığı ve büyüyen askeri rekabet yüzlerce yıl boyunca imparatorluk tarafından önemsenmeyen bir olasılığın, ciddi bir kaygı unsuru olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Seraskerliğin yönelimi kısa süre içerisinde Şûrâ-yı Devlet nezdinde de karşılık bulur. Üzerinde uzlaşılan yeni yaklaşıma göre “Kıbtîlerin” askere alınmasının ertelenmesi bir anlamda onların kendi hâllerine bırakılması olacaktır. Oysa ki bu gruptan parça parça asker alınması, hele hele nüfuslarının azlığı göz önüne alındığında onların diğer askerleri değil, diğer askerlerin onları etkilemesini mümkün kılacağından çok daha tercih edilebilir bir durumdur. Sonuçta bu kavim içinde buldukları “kötü halden” kurtarılmış, aynı zamanda da seraskerlik tarafından dile getirilen endişeler aşılmış olacaktır.⁷²

Söz konusu yeni yaklaşımı ve bu yaklaşımı temellendiren yeni söylemi yansıtan bir diğer metin Edirne valisi Ahmet İzzet⁷³ tarafından kaleme alınmıştır. Ahmet İzzet makamına ulaşan dilekçe sahiplerinin kendilerinden “Kıbtî” vergisi alınmamasını ve çocuklarının ordu saflarına kabulünü arzu ettiklerini anlatır. Buna göre kendileri “ehl-i perdedirler” (Bu ifade örtülü ve peçeli kadınlar için kullanılmaktadır). Söz konusu vurgu, Müslüman “Kıbtîlerin” diğer Müslümanlardan ayırıştırılmasına meşruiyet sağlamak için kullanılan çoğunlukla kadınlar üzerinden

⁶⁷ “... beşinci Ordu-yı Hümâyûn dâiresinde kâin Kıbtîlerin hakkında olunacak muâmelenin istizâmına dâir Ordu-yı mezkûr müşîr kaimmakamlığı tarafından mukaddemce vârid olan (1) telgrafnâme üzerine ...”. BOA.ŞD.609.40.3.1.28 Şubat 1288 (12 Mart 1873).

⁶⁸ “...tâife-i merkmeden âdâb-ı İslâmiyye ile muttasif ve müteeddib olanlar ile henüz âdâb-ı sâbıkaları dâiresinde bulunanların her tarafca tefrik ve temyizi müşkil ve bunlardan ehl-i ırz ve âdâb olmayan gürûhun asâkir-i şâhâne (2) miyânında bulundurulması sù-i ahlâklarının sâir efrâda sirâyetini istizâm ile berâber askerliğin dahi şerefini muhill olacağı cihetle ...”. BOA.ŞD.609.40.3.1.28 Şubat 1288 (12 Mart 1873).

⁶⁹ “... bu kavmin dahi kâmilin dâire-i (3) edebe alındığına cezm ü yakın hâsil olacak ve âdât-ı kabîhaları mensî hükminde kalacak zamâna ta'lîkan şimdilik kemâ-kân hizmet-i askeriyeden müstesnâ biragılmaları bâb-î âlice tensîb idilerek keyfiyyet icâb iden vilâyâta bildirilmiş olduğu (4) bâb-î âliden celb olunmuş olan emr-nâme-i sâmi sûretinden müstefâd olarak sûret-i hâl bilinmek üzere fi 2 Zî'l-ka'de sene 89 (2 Ocak 1873) târihinde makam-î âciziden bi'l-cümle ordu-yı hümâyûnlar iş'âr kılındığı ...”. BOA.ŞD.609.40.3.1.28 Şubat 1288 (12 Mart 1873).

⁷⁰ “...tâife-i merkûmenin (5) ol sûretle askerden istisnâları hizmet-i askeriyeden kurtulmak zu'm-i fâsidesiyle Kıbtî olmayan ve öteden beri İslâmiyyetle müştehir olan bir takım hamiyetsiz kesânın tahvîl-i lisân ile bu da'vâ-yı nâ-becâyâ sâlik olmalarıyla sâire dahi sirâyet iylemesini (6) ve bi't-tab' anâsır-ı İslâmiyyeye dokunup olda bulunan nüfûs-ı İslâmiyyenin tednîsiyle kur'a çekilerek efrâd bulunamamasını müstelzim olarak ...”. BOA.ŞD.609.40.3.1.28 Şubat 1288 (12 Mart 1873).

⁷¹ Dönemin savunma bakanı (Pakalın, 1971, s. 176).

⁷² “...bunlar kendi hâllerine bırakıldıkcâ âdât-ı kabîhalarını terk itmeyecekleri emr-i tabîi ve kendülerinden peyderpey (5) asker alınması hâlinde ise çünkü bunların killet-i nüfûsî cihetiyle sù-i hulk ve âdâtlarının sâir efrâda sirâyeti gayr-i melhûz olarak bi'l-akis efrâdı sâire (6) arasında görecekları âdâb ve terbiyeyi telâkki ile tedricen dâire-i terbiyete girecekleri bedihî bulunmasına mebnî sâye-i terbiyet-vâye-i hazret-i pâdşâhi de (7) hem ahâl-i sâire misillü bu kavmin dahi buldukları sù-i hâlden kurtarmak ve hem de cevâb-ı sâmi-i seraskeride der-miyân olunan mahâzîr (8) def' idilmiş olmak için ba'd-ez-în Kıbtîlerden dahi asker alınması ...”. BOA.İ.MMS.47.2025.1.3.22 Teşrin-i Evvel 1289 (3 Kasım 1873).

⁷³ Ahmet İzzet. Nisan 1873 ve Mart 1874 tarihleri arasında Edirne valiliği yapmıştır (Kuneralp, 1999, 30).

temellendirilmiş ahlaki argümanlar karşısında aynı zeminde kalarak yapılan bir karşı çıkışı ifade etmektedir. Benzeri bir biçimde bu kişiler İslam inancının gündelik yaşama ilişkin düzenlemelerine de riayet ettiklerini ifade etmektedirler.⁷⁴ Ahmet İzzet bu noktada söz konusu arzuya hale de dayanarak yönetim alanı içerisindeki “Kıbtîlerle” ilgili genel gözlemlerini paylaşmaya başlar. Buna göre “Kıbtîler” üç kısımdan oluşmaktadır. Bunların bir bölümü Hristiyan diğer bir bölümü ise Müslüman olmalarına rağmen göçbedir. Üçüncü grup ise çok uzun zamandan beri Edirne'nin kasaba ve köylerinde yaşayan, “ehl-i perde” ve tarımsal faaliyetler icra eden kişilerdir. Bunlar göçebe “Kıbtîler” gibi eski geleneklerini sürdürmemekte, dinsel pratikleri hayata geçirmektedirler.⁷⁵ Ahmet İzzet tam da bu noktada dile getirdiği bir argümanla yüzlerce yıl boyunca Müslüman “Kıbtîlerden” cizye alınması ve askerlikle ilgili dışlama pratiklerinin dinsel meşruiyetini sarsan bir iddia ortaya atar. Buna göre dinsel kurallar gereğince Müslüman olmayan bir kişi din değiştirdiği andan itibaren artık ona Müslüman muamelesi yapılması gerekmektedir.⁷⁶ Meseleye bu noktadan bakıldığında Müslüman “Kıbtîlerin” dini pratiklerin icrasında sergiledikleri varsayılan yetersizliklerin, geçmişte askerlik ve cizye bağlamında diğer Müslümanlardan farklı bir uygulamaya tabi tutulmalarının gerekçesi olarak sunulması da meşruiyetini yitirmektedir.

Ahmet İzzet yeni koşullar çerçevesinde gerçekçi olduğuna inandığı alternatif bir politika önermektedir. Henüz kayıt altına alınmayanlar dâhil olmak üzere bölgedeki “Kıbtîlerin” tamamından toplanacak vergi ancak 150.000 kuruşa ulaşabilecekken askere alınmalarının çok sayıda yararı olacaktır. Askerlikten muaf tutulmaları karşılığında ödedikleri vergi, askere alınmaları hâlinde onlardan elde edecekleri yararın çok altındadır. Dahası bu kişilerin özellikle Rumeli gibi hassas bir bölgede diğer Müslümanlardan ayrışmaları her halükârda tehlikeli bir durum olacağından buna göz yumulmamalıdır.⁷⁷ Edirne valisinin kaygıları 93 Harbi'nin kapıda olduğu anımsanırsa hiç de akla aykırı değildir. Hristiyan halklar arasında dinsel rengini hiçbir zaman kaybetmeyen ulusçuluk hareketlerinin yükselişi, Müslümanlara dayanmak isteyen devletin tüm nüfus dengesini hesaplamasını zorunlu kılmaktadır.

Sonuç itibarıyla yönetici elitin meseleyi algılama biçimindeki değişim ile ilişkili olarak Müslüman “Kıbtîlerin” askere alınması bağlamında net bir kararlaşılmaya gidilmesi fazla gecikmeyecektir. 20 Aralık 1873 tarihinde yayınlanan bir padişah iradesiyle Müslüman Kıbtîlerden de asker alınması yeni devlet politikası olarak belirlenmiş olur.⁷⁸ 13 Ocak 1874 tarihli bir yazıyla söz konusu karar ilgili devlet kurumlarına bildirilir. Aynı şekilde Müslüman “Kıbtîlerin” askere alınmasının mantıksal sonucu söz konusu gruptan askerlik bedeli olarak alınan verginin yürürlükten kaldırılması olacaktır.⁷⁹

74 “...Edirne'de bulunan İslâm mahallâtında tavfîn ve temekkün itmiş olan Müslim Kıbtîler tarafından virilan arzuhalde kendîleri ehl-i perde olub şeâir ve ferâiz-i İslâmiyyeyi edâ ve tebaa-i sâire misillü (1) emlak ve temettu' virgülerini ifâ itmekde oldukları hâlde Kıbtîlik nâmıyla dahi başkaca virgü taleb olunması hakaret ve ma'zûriyyetlerini mücip bulundığından bahisle mezkûr virgünün afvile (2) evlâdlarının silk-i celîl-i askeriyeye kabûli istid'â olunmuş ...”. BOA.A)MKT.MHM.472.53.2.1.28 Teşrin-i Sâni 1289 (10 Aralık 1873).

75 “... bunlar üç kısım olub bir takımı Hristiyan ve bir takımı İslâm ise de gayr-i mütevatın ve haymenişin ve bir takımı müddet-i medideden berü Edirne vilâyetinin ekser kasabât ve kurâsında (8) sâkin ve ehl-i perde ve ashâb-ı zirââtden olarak sâlifü'z-zikr haymenişin Müslim Kıbtîleri gibi âdât-ı sâbıkaları dâiresinde bulunanlardan olmayub edâ-ı salât ve ifâ-yı hacc-ı şerif ile (9) hıfz-ı Kur'ân ider takımdan olduklarından Kıbtîliği adem-i kabul ...”. BOA. A)MKT.MHM.472.53.2.1.28 Teşrin-i Sâni 1289 (10 Aralık 1873).

76 “... inde'ş-şer' efrâd-ı gayr-i Müslimeden arz-ı ihtidâ idenlere ol ânda İslâmiyyet muâmalesi icrâ olunmak lâzım gelub (11) ...”. BOA. A)MKT.MHM.472.53.2.1.28 Teşrin-i Sâni 1289 (10 Aralık 1873).

77 “... henüz tensikât-ı tahrîriyye altına alınamayan ba'zı kasaba ve karyelerde sâkin bu misillü ehl-i perde Müslim Kıbtîyanlardan sunûf-ı erbaa üzerine senevi alınması lâzım gelan (13) virgünün mikdârı ise ancak yüz elli bin guruşa bâliğ olabileceği kuyûddan anlaşılub merkulardan asker alınması devletce fevâid-i âdiideyi ... Rûmeli kıt'asında bunların çok (15) hâne ve nüfus olmağla böyle bir kıt'a-i nâzikele öyle binlerce nüfûs-ı merkumeye İslâm nazarıyla bakılmayub dâire-i cem'iyyet-i İslâmiyyeden eb'âd olunmaları tecvîz buyurulmayacağına ...”. BOA. A)MKT.MHM.472.53.2.1.28 Teşrin-i Sâni 1289 (10 Aralık 1873).

78 “...ba'd-ez-în Kıbtîlerden de asker alınmasının (2) usûl ittihâzı müteallik ve şeref-sünûh buyurulan emr ü fermân-ı hümayûn-ı şevket-makrûn-ı hazret-i zillullahî (3) mantûk-ı münifinden olarak ...”. BOA.İ.MMS.47.2025.13.1.29 Şevvâl 1290 (20 Aralık 1873).

79 “...ba'd-ez-în Müslim Kıbtîlerden de asker alınmasının usûl ittihâzı taraf-ı sâmi-i sipeh-sâlârîyle (2) vuku' bulan iş'âr ve Şûrâ-yı Devlet ve Encümen-i Hâss meşveretde virilan karar üzerine bi'l-istizân makrûn-ı müsâade-i seniyye-i hazret-i pâd-şâhî buyurulmuş ve bu kararın (3) mevki'-i icrâya konulduğu târihten itibaren Müslim Kıbtîlerden bedel-i askerî mukabili alınmakda olan virgünün terkin-i kaydı umûr-ı tabîden olarak...”. BOA.A)MKT.MHM.472.53.2.1.23 Zi'l-ka'de 1290 (13 Ocak 1874).

“Kıbtî-i Müslim” Kategorisinin Kaldırılması

Osmanlı İmparatorluğu’nda vergi ve askerlik temelli kayıt faaliyetleri oldukça köklü bir geleceğe dayanmaktadır.⁸⁰ Modernleşme süreci birlikte söz konusu gelenek aşamalı bir biçimde yeni koşullara uygun hâle getirilmiştir. Karpat II. Mahmut tarafından hayata geçirilen reformların imparatorluk yönetimini daha etkin, ekonomik, rasyonel ve daha otoriter kılmaya yöneldiğini ya-zar. Merkezileşme ve rasyonelleşme bu dönemde yaşanan değişimin temel öğeleri olarak ortaya çıkarlar. Söz konusu gelişmeler devletin imparatorluk nüfusu hakkında geçmişte olduğundan daha fazla şey bilmesini zorunlu kılmıştır (2002, 136).⁸¹

1830 / 31 yıllarında imparatorluğun vergi ve asker potansiyelinin net bir biçimde ortaya konulması için kapsamlı bir nüfus sayımı tasarlanmıştır (Karpat, 1985, s. 6-7). Karpat (2002) bu sayımı Osmanlı rasyonelleşme hareketinin ilk çıktıkları arasında görür (s. 136). Temel amaç orduya nefer olarak katılacak Müslüman ya da cizye ödemekle yükümlü Müslüman olmayan erkek nüfusun tam tespitini yapmak, vergilendirme sürecinde ortaya çıkan problemlere yanıt vermektedir (Karpat, 1985, s. 20). İlk kez 1826 gibi erken bir tarihte tasarlanan sayımın tamamlanması 1838’i bulur. Yalnız on eyalet sayıma dâhil edilmiş, söz konusu eyaletlerin içerisinde yer alan pek çok köy de sayım dışında kalmıştır (Karpat, 2002a, s. 186). Genel olarak teknik yetersizliklerle ilişkili olarak bu sayımda elde edilen sonuçların güvenilirliği tartışmalıdır. Shaw (1978) bunların pek çok açıdan “*tahminlerin ötesine geçemediği*” değerlendirmesini yapmaktadır (s. 326). Öte yandan 1830 sayımında geleneksel nüfus kategorilerinin zenginleştirildiği görülmektedir. Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların yanında kimi Hristiyan gruplar etnik kökenleriyle kaydedilmişlerdir. “Kıbtîler” ise Müslüman ve Hristiyan olarak iki alt gruba ayrılacak şekilde özel bir başlık altında sınıflan-dırılmışlardır (Karpat, 2002: s. 136). Sayımın sonucunda Osmanlı İmparatorluğu’nda 2.501.425 Müslüman, 1.178.171 Reaya⁸², 17.012 Yahudi, 20.309 Ermeni ve 36.675 “Kıbtînin” yaşadığı tespiti yapılmıştır (Karal, 1997, s. 215).⁸³

⁸⁰ İmparatorluğun herhangi bir toprak parçası üzerinde doğrudan egemenlik inşa etmesi söz konusu mekânda tımar sisteminin yapılandırılması ile ilişkilidir. Bu sistemin uygulanması ise esas itibarıyla ilgili coğrafyadaki nüfusun ve kaynakların defterlerde kayıt altına alınması ile mümkün olmuştur (İnalçık, 1978b). Osmanlı yönetiminin temelini teşkil eden vilayet tahrirlerinde fethedilen coğrafyadaki bütün vergilendirilebilir kaynaklar defter-i Hâkaniye kaydedilmiştir. İnalçık’a (1978b) göre bu defterlerin ilki 1431-32 tarihli olup, Arnavutluk bölgesine ilişkin kayıtlar içermektedir (s. 109). Kanuni Sultan Süleyman döneminde tutulan defterlerde devletin çeşitli ihtiyaçları için belli görevler yüklediği hareketli grupların; yörüklerin, müsellemlerin, voynukların kayıt altına alındığı görülmektedir. “Çingane” adıyla anılan peripatetik gruplara ilişkin kayıtlar da bu kategoride yer almaktadır. Dündar (2015) haklı olarak bu kategorinin dar anlamda kimliğe değil söz konusu grubun askerlik bağlamındaki konumlanışına, ekonomik özelliklerine ve göçebeliliğine işaret ettiğini vurgular (s. 141).

⁸¹ Deringil (2014) Osmanlı İmparatorluğu’nun güncel anlamıyla modern bir devlet hâline gelmesinin eşiği olarak Tanzimat reformlarını göstermektedir. Modern devletin hem maddi altyapıya ilişkin unsurları hem de nüfus sayımları, doğum sertifikaları, pasaportlar, bürokrasi ve parlamento gibi düzenleyici mekanizmalar yazara göre esas olarak bu dönemin eseridir (s. 22). Kırılıya (1999) göre 19. yüzyılda devletin sosyal kontrol mekanizmaları sürekli ve kapsayıcı bir hâl almıştır. Toplumsal süreçlerin içerisine derinlemesine bir biçimde dâhil olan devlet yapılanması halkın nabzını yoklayarak bilgi edinmekte ve bu yolla toplumsal muhalefetin gelişme alanları üzerinde bir kontrol sergilemektedir. Böylelikle devlet-toplum ilişkileri yeniden yapılanmakta ve yeni bir yönetim anlayışı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu değişimin Foucault’nun (1991, s. 87-104) yönetimsellik kavramı ile açık bir ilişkisi bulunmaktadır (Kırılı, 1999, s. 69-74). Benzeri bir biçimde Onaran da (2018) yönetme tarzının farklılaşmasını Foucault’nun “yönetimsellik” kavramıyla tartışır (s. 82). Bu dönemde devletin toplumsal alana müdahillliği aynı zamanda çok boyutlu bir görünüm arz etmektedir. Örneğin 1838 öncesinde devletin bir nüfus politikası olarak kürtajı yasaklamaya dönük uygulamaları son derece sınırlı kalırken, kapsamlı ve bütünlüklü uygulamalar ancak bu tarihten sonra hayata geçirilmiştir (Balsoy, 2012: s. 23).

⁸² Karal’a (1997) göre Hristiyan nüfusun “Rum” ve “Ermeni” olarak ayrı ayrı sınıflandırılması istisnai olarak büyükşehirlerde uygulanmış, genel olarak Hristiyanlar “reaya” başlığı altında kaydedilmişlerdir (s. 21). Karal’ın (1997) çalışması ilk kez yayınlandığında “İstatistik Umum Müdürlüğü”, orijinal metindeki değerler üzerinden genel toplamları hesaplayarak tabloştürmüştür. Tablolara dair yapılan açıklamada “reaya” kelimesi ile Rumların kast edildiğinin metnin genel durumundan anlaşıldığı ifade edilmektedir (s. 193). Buna karşılık Karal (1997) çalışmanın giriş bölümünde “Bu kelimenin altına giren Hristiyanların hangi milletten olduklarını kesin olarak tesbite imkân yoktur” demektedir (s. 21).

⁸³ 1844 yılında başlayan ve sonuçlanması on yılı bulan bir diğer sayım ise daha geniş kapsamlıdır. Sonuçlar bir bütün olarak devlet tarafından yayınlanmamış olsa da Ubicini gibi Avrupalı yazarlar kendi çalışmalarında bunlara referans vermişlerdir (Karpat, 1985, s. 23). Bu dönem yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre Osmanlı devletinin Avrupa topraklarında yaşayan “Kıbtîlerin” nüfusu 214.000’dir (Karpat, 1985, s. 116).

1873 yılında sonlarında “Kıbtî” olarak adlandırılan Müslüman peripatetik grupların askere alınması kararı Müslüman “Kıbtîlerin” “Kıbtî” olmayanlardan resmi temelde ayrıştırılmasının maddi zeminini ortadan kaldırmış, buna bağlı olarak cizye yükümlülüğü ve askerlik istisnası temelinde hayata geçirilen söz konusu sınıflama pratiği anlamını yitirmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun modern teknikleri belirgin bir biçimde kullanmaya başladığı bir sonraki nüfus sayımında bu durumun etkileri görülmeye başlayacak, son derece köklü bir sınıflama aracı olan “Kıbtî-i Müslim” kategorisi ortadan kaldırılacaktır. 1872-74 yıllarında planlanan ve hayata geçirilmesi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın patlak vermesi gibi bir dizi nedenle 1881 tarihine kadar uzayan yeni nüfus sayımı Osmanlı İmparatorluğu’nun o döneme kadarki en kapsamlı sayım faaliyetidir (Karpata, 2002a, s. 186-187). Her şeye rağmen teknik zorluklar nedeniyle en ulaşılabilir durumdaki bölgelerden bile ilk sayım sonuçlarının gelmesi 1884-1885 yıllarını bulmuştur (Karpata, 1985, s. 33).

Söz konusu nüfus sayımı sırasında kullanılacak kategoriler tespit edilirken yapılan seçimler Osmanlı yönetici elitinin bu dönemdeki temel kaygı ve yaklaşımlarını yansıtmaktadır. 1881 tarihli “Sicill-i Nüfus Nizâm-nâmesi’nin” ikinci maddesine göre bu sayımda erkeklerin yanı sıra kadınlar da sayıma tabi tutulacaktır.⁸⁴ Bu anlamda Osmanlı kadınlarının en azından kısmen dâhil edildiği ilk genel nüfus sayımı bu dönemde hayata geçirilmiş olacaktır (Karpata, 2002a, s. 198). Ayrıca Müslüman ve Müslüman olmayan unsurlar için ayrı ayrı sayım kayıtları oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁸⁵ Yine nüfus sayımının uygulaması sırasında dikkat edilmesi gerekenlerin açıklandığı bir diğer düzenlemenin (*Tahrîr-i Nüfusun Sûret-i İcrâsına Mahsûs Ta’lîmât*) dördüncü maddesinde Müslümanların bir bütün olarak, Müslüman olmayanların ise ayrı ayrı cemaatler hâlinde kayıt altına alınmaları gerektiği ifade edilmektedir.⁸⁶ Bu genel yaklaşımın özellikle Müslüman “Kıbtîlerin” diğer Müslümanlarla birlikte sınıflandırılması yönünde bir eğilim oluşturduğunu düşünmek mümkündür. Öte yandan mesele bir sayım metodolojisi olmanın ötesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun dayanabileceği bir güç olarak gördüğü Müslüman nüfusu kaynaştırma stratejisi ile doğrudan bağlantılıdır.

Karpata (2002b) 1877-78 Osmanlı Rus-Savaşı’nın ortaya çıkardığı koşullarda devletin pan-İslamizm siyasetini, pan-Ortodoks ve pan-Slav politikalar karşısında alternatif bir strateji olarak geliştirdiğini vurgular. Nitekim 1517 tarihinde Osmanlı sultanlarına geçtiği söylenen halifelik makamının 1877-78 tarihinden önce nadiren kullanılmış olması bu bağlamda son derece önemli bir göstergedir (s. 380). II. Abdülhamid dönemi İslamcılığı bu bağlamda ülke içinde Osmanlı Müslümanları arasında bütünleşmeyi sağlayarak ulus-devletlere çözülmeyi engelleyecek bir program olarak anlaşılmıştır (Karpata, 2001, s. 308).⁸⁷ Sonuç itibarıyla II. Abdülhamid döneminde güncel ihtiyaçlar doğrultusunda Osmanlı yönetici elitleri (bürokrat / entelektüel) tarafından tarihsel hilafet kavramı ve dinsel öğretinin gündelik yaşamı düzenleyen esaslarının yeniden içe-riklendirilmesi doğrultusunda önemli bir çaba harcanmıştır (Deringil, 2014, s. 62).

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından Osmanlı İmparatorluğu’na gelen Müslüman göçmenlerin arasında yer alan “Kıbtîlerin” Müslüman nüfusla belli sınırlar içerisinde bütünleş-

⁸⁴ “Sicill-i nüfus evvelâ nüfus-ı zükûr ve inâsin ism ve şöhretini ...”. BOA. A.)DVN.MKL.20.35.2.1.24 Eylül 1297 (8 Ekim 1881).

⁸⁵ “...işbu siciller ahâlî-i Müslime ve cemâât-i sâire için başka başka tanzîm olunacaktır”. BOA. A.)DVN.MKL.20.35.2.1.24 Eylül 1297 (8 Ekim, 1881).

⁸⁶ “Sicill müsveddeleri ahâlî-i Müslime için başka tutılacağı gibi ahâlî-i gayr-i Müslime için dahi başka başka tutularak ve her cemâatin nüfusu o cemâate (1) mahsûs olarak ayrıca müsveddeye kayd ve tahrîr olunarak sicill-i esâsiyye dahi bu tertîb ile nakl ve terkîm idilecek ...”. BOA. Y.A.RES.11.59.1.1.

⁸⁷ Benzeri bir biçimde Deringil (2014), I. Nikola ve III. Aleksandr’ın “kutsanmış çar” imgesinin karşısına II. Abdülhamid’in “zat-ı akdes-i hümayun” unvanıyla çıkmayı hedeflediğini yazar. Deringil buradaki motivasyonun daha ziyade yönetim stratejisiyle ilişkili olduğuna inanmaktadır. Hem Rus hem de Osmanlı örneklerinde halkla otorite arasındaki ilişkinin kutsallık bağı üzerinden kurulmasının siyasal partiler ya da parlamentolar gibi araçlara olan ihtiyacı ortadan kaldırabileceğine inanılmıştır (s. 30).

tirilmesi de kısmen bu politikalarla ilişkilidir.⁸⁸ Yeni sayımda göçmenlerin nasıl kaydedilmesi gerektiğini belirleyen düzenlemeler etnik ya da sosyal kökenlere gönderme yapmaksızın genel bir mağdur, gazi Müslüman imgesini temel alırlar. İstanbul'da uygulanacak olan sayım prosedürünün açıklandığı düzenlemenin 13. maddesinde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İstanbul'a gelen göçmenlerin genel olarak isimlerinin yanına "muhacir" kaydı düşülerek deftere geçirilecekleri belirtilmektedir.⁸⁹ Bu düzenlemeler uyarınca muhacirlerin bir bütün olarak ele alınması ve kendi içlerinde alt gruplara göre tasnife tabi tutulmaması, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izleyen dönemde İstanbul veya Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerde kaydedilen peripatetik kökenli göçmenlerin "Kıbtî" sınıflandırmasından kurtulmalarını ve çok daha prestijli olan muhacir kimliği ile gönüllü olarak bütünleşmelerini sağlamıştır.⁹⁰

Öte yandan Osmanlı devletinin Müslümanları sayımda bir bütün olarak gruplama politikası sadece 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yerinden ettiği göçmen "Kıbtîleri" değil, aynı zamanda yerlileri de etkileyecektir. İlk sayım düzenlemelerinde net bir açıklamanın olmaması, yerli Müslüman "Kıbtîlerin" nasıl kaydedilmesi gerektiği konusunda bir belirsizliğin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu döneme ait yazışmalardan kimi sayım memurlarının geleneksel yöntemi izleyerek İstanbul'daki Müslüman "Kıbtîleri" nüfusa "Kıbtî" olarak kaydetmek istedikleri, buna karşılık söz konusu gruba mensup bireylerin bu duruma tepki gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁹¹ Burada altı çizilmesi gereken bir diğer nokta mevzuatla henüz tam olarak düzenlenmemiş bir meselede konunun muhatabı durumundaki insanların kendi ihtiyaçları çerçevesinde bir müzakere sürecini başlatmış olmalarıdır.

Çok geçmeden meselenin Şûrâ-yı Devlet nezdinde tartışılarak bir karara bağlanması ve izlenecek prosedürün belirlenmesi için "Sicill-i Nüfûs İdâre-i Umûmiyyesi" tarafından talepte bulunulmuştur.⁹² Sonuç olarak "Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât Dâiresi" bir karara varır. 28 Ocak 1886 tarihli mazbata ile duyurulan karar uyarınca Müslüman "Kıbtîler" diğer Müslümanlarla, Hristiyan "Kıbtîlerse" mensup oldukları Müslüman olmayan cemaatlerle birlikte kayıt altına alınacaklardır. Hem sicillerdeki kayıtlar hem de tek tek kişilere teslim edilen nüfus tezkireleri hazırlanırken bu prensip göz önünde bulundurulacaktır.⁹³ Görüldüğü üzere Şûrâ-yı Devlet sayımda izlenen Müslümanları birleştirme prensibine sadık kalmanın ötesine geçmiş ve Müslüman olmayan "Kıbtîlerin" de bağlı buldukları dini grupların nüfusuna eklenmesi hükmünü getirerek

⁸⁸ Diğer taraftan savaş sırasında göçmenlerin deneyimlemek zorunda kaldıkları zor yaşam koşulları, bir ölçüde yaşadıkları travmanın etrafında birleşmelerinin önünü açmıştır. Kendisi de 93 Harbi göçmenlerinden olan Zağra müftüsü Hüseyin Raci Efendi'ye göre (Hüseyin Raci Efendi, 1975, s. 267) savaşın ardından Türkler, Pomaklar ve "Kıbtîler" vapurlara istif edilip yeni vatanlarına yollanmışlardır: "123. Türk, Pomak, kıbtî-i biçâregân Vapura istif edilir bi-emân". Tüm bu insanlar için savaş ve göç sürecinin büyük ölçüde ortaklaşan bir travma anlamına geldiği açıktır.

⁸⁹ "Mahallât arasında hânelerde sâkin olan muhâcîrîn müteehhil defterine kayd olunması tabîi ise de (1) esâmîleri hâmişine muhâcîr oldukları şerh virilecektir..." BOA.ŞD.695.29.8.3.3 Şubat 1297 (15 Şubat 1882). Benzeri ifadeler "Dersaadete Mahsûs Tahîr-i Nüfûs Karârnamesi"nin onbirinci maddesinde de yer verilmektedir: "Nüfûs-ı Müslim ve gayr-i Müslim ve ale'l-umûm evli ile bi-kârlar başka başka tahîr idilecek ve muhâcîrinden olub da müteehhil bulunanların esâmîsi kenârına muhacir oldukları işaret kılınacaktır". BOA.Y.A.RES.10.45.3.2.9 Şubat 1296 (21 Şubat 1881).

⁹⁰ Bu sürecin sosyo mekânsal sonuçları için: (Yılıgür, 2016b).

⁹¹ "Dersaadet sekenesinden olub gerek sicillât ve gerek tezkîr-i Osmaniyelerinde (1) mezheb hânesine Kıbtî ibâresinin yazılmasına muvâfakat itmeyen (2) Müslim Kıbtîler hakkında olunacak muâmelinin istizânına dâir (3)..." BOA.ŞD.2501.19.1.1.12 Rebîü'l-âhır 1303 (18 Ocak 1886).

⁹² "Dersaadet sekenesinden olan Müslim Kıptîler gerek sicillât ve gerek tezkîr-i Osmaniyedeki mezheb hânesine Kıbtî ibâresinin yazılmasına muvâfakat itmediklerinden ve nüfûs nizâmnamesinde ise (1) bu bâbda bir gûna sarâhat olmadıgından bunlar hakkında ne yolda muâmele olunmak lâzım geleceğinin li-eclî't-tezekkür iş bu müzekkirenin Şûrâ-yı Devlete havâle buyurulması". BOA.ŞD.2501.19.2.1.26 Kânûn-ı Evvel 1301 (7 Ocak 1886).

⁹³ Mazbatanın aslına ulaşmak mümkün olmamıştır. 1903 tarihli bir belgede ilgili metne atf yapılmaktadır: "... Kıbtîlerin İslâm olanlarının cemâat-i Müslime ve Hristiyan (2) bulunanlarının mensûb oldukları cemâat-i Müslime efrâdından add edilerek (3) sicillât ve tezkîrde ona göre icrâ-yı muâmelât olunması evvelce vâkî olan (4) istizân üzerine Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât dâiresinden kaleme alınan 16 Kânûn-ı Sâni sene 301 (28 Ocak 1886) (5) târihlü mazbatada gösterilmiş olduğundan Müslim Kıbtîlerin tezkîr-i Osmaniyelerinin (6) mezheb hânelerine Müslim yazılması ve gayr-i Müslim olanlar hakkında da ona göre (7) muâmele ifâsî lüzümü ...". BOA.DH.MKT.632.19.1.2.30 Kânûn-ı Evvel 1318 (12 Ocak 1903).

aslında Osmanlı geleneksel vergi ve kayıt sisteminin temel unsurları arasında yer alan “Kıbtî” kategorisini büyük ölçüde tasfiye etmiştir.

Meseleye bu şekilde yaklaşılmasının etkileri 1881/82-1893 tarihli nüfus sayımının sonuçları yayınlandığında ortaya çıkar. Nüfusun önemli bir bölümünün sayım dışı kaldığı düşünülen 1831 tarihli nüfus sayımında Osmanlı İmparatorluğu’nda 36675 erkek “Kıbtî” bulunduğu ortaya konulmuşken (Karal, 1997, s. 215), yüzyılın sonunda yapılan sayımın sonuçlarına göre Osmanlı İmparatorluğu’nda hiç Müslüman “Kıbtî” olmadığı gibi Müslüman olmayan “Kıbtî” erkek ve kadınların sayısı da 3153 olarak bulunmuştur (Karpas, 1985, s. 149). Söz konusu kişilerin de sayım cetvellerinde listelenen Müslüman olmayan cemaatlerden herhangi birisine girmeyen peripatetik gruplara mensup bireyler olduklarını düşünmek mümkündür.⁹⁴ Sonuç itibarıyla “Kıbtî” olarak sınıflandırılmış peripatetik veya geç-peripatetik gruplara mensup Müslümanların tamamı⁹⁵, Müslüman olmayanlarının ise önemli bir bölümü nüfus tezkirelerine ve devlet sicillerine işlenen bu kategorinin ağırlığı altında yaşamaktan en azından geçici bir süre için kurtulmuşlardır.⁹⁶

“Kıbtî-i Müslim” Kategorisinin Kaldırılmasının Sosyal Sonuçları

Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi boyunca sınıflandırma meselesinin her zaman son derece kritik sosyal sonuçları olmuştur. Tek tek bireylerin askeri sınıf mensubu, reaya, Müslüman ya da “gayr-i Müslim” olarak adlandırılması toplumsal hayat içerisindeki konumlanmalarını etkiler. Hâl böyle olunca “Kıbtî-i Müslim” kategorisinin kaldırılması ve Müslüman olmayan “Kıbtîlerin” büyük bölümünün imparatorluğun Ermeni ve Rum-Ortodoks sakinleri ile birlikte sınıflandırılmasının kayda değer etkileri olmadığını düşünmek mümkün değildir.⁹⁷ Söz konusu gelişme bir yandan geçmişte bu şekilde sınıflandırılmış olan bireyler açısından yeni arayışların önünü açarken diğer taraftan farklı toplum kesimleri ve bürokrasi nezdinde çeşitli tepkilerin ve mevzuatın uygulanması ile ilgili belirsizliklerden ileri gelen bir karmaşanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

19 Ağustos 1889 tarihinde Arpa Emîni Mahallesi⁹⁸ muhtar, imam ve sakinleri tarafından sadarete bir dilekçe ile başvuru yapılır.⁹⁹ Dilekçe sahipleri mahallelerinde gerçekleştirilen bir arsa devir işleminin meşruyetini sorgulamakta ve bu işlemin iptalini talep etmektedirler. Yağlıkçı esnafından Hacı Hasan Efendi’nin “Köprübaşı Caddesi’nde” ve “Yenibağçe Çayırı’nda”¹⁰⁰ yer alan üç bin arşınlık arsası oğlu Hafız Mehmet Efendi tarafından parçalanarak satılmaktadır.¹⁰¹ Kendisini Eski Zağra muhaciri arabacı Sadık olarak tanıtan bir kişi ve eşi Züleyha da buradan arazi almaya talip olurlar. Gerekli işlemler yapılır ve devire ilişkin bilgilendirme evrakları ma-

⁹⁴ Sayım cetvellerinde Müslüman olmayan halk Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Katolikler, Yahudiler, Protestanlar, Latinler ve Monofizitler olarak sınıflandırılmıştır (Karpas, 1985, s. 149)

⁹⁵ Hatalı olarak eski sisteme göre kaydedilen bazı istisnai birey ve ailelerin durumu daha sonra mevzuat çerçevesinde yeniden gözden geçirilmiştir. Makalenin sonraki bölümlerinde buna ilişkin örnekler yer verilmektedir.

⁹⁶ “Kıptî” ya da “Çingene” olarak adlandırılma hâli 19. yüzyılda şüphesiz ki bire bir günümüzdeki ile aynı sonuçları doğurmamaktadır. Öte yandan söz konusu ifadelerin o dönemde de pejoratif anlamlarla yüklü oldukları ve bu şekilde adlandırılan bireylerin ağır bir yükü omuzlamak zorunda kaldıkları dönem kaynakları üzerinden yürütülen incelemelerden anlaşılmaktadır: (Ulusoy, 2013).

⁹⁷ Yüksel (2009) söz konusu dönemde yapılan nüfus sayımlarında Müslümanların “Kıbtî” olarak kaydedilmemelerinin kâğıt üstünde de olsa diğer Müslümanlarla kaynaşmalarına imkân verdiğini yazar (s. 164).

⁹⁸ Günümüzde Fatih sınırları içerisinde yer alan Arpa Emîni Mahallesi 1930 yılında yapılan düzenlemeyle Fatih belediye şubesinin Şehremini Nahiyesi sınırları içerisine alınmıştır (Ölçer, 2014: s. 698).

⁹⁹ “...Arpa Emîni Mahallesi eimme (3) ve muhtârâniyle ahâlisî tarafından virilan istid’ânın leffen ...”.BOA.ŞD.753.27.3.1.4 Eylül 1305 (16 Eylül 1889).

¹⁰⁰ 1927 yılında yapılan düzenleme çalışmalarında “Yenibağçe-Köprübaşı Caddesi” olan eski adı değiştirilerAKP emîni Köprüsü Sokak” yapılmıştır (Ölçer, 2014, s. 155).

¹⁰¹ “... Mahallemizde Köprübaşı Caddesi’nde Yenibağçe Çayırı’nda bir kıt’a harîta mücibince akdemce bil-ifrâz üç bin arşın arsaya mutasarrıf olan yağlıkçı esnafından merhûm (ı) Hacı Hasan Efendi’nin mahdûmi Hâfız Mehmed Efendinin zikr olunan arsadan müteferrik sûretle satmakta olduğu arsaların...”.BOA.ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

hallerinin bağlı bulunduğu 3. belediye dairesine iletilir.¹⁰² Ne var ki kısa süre içerisinde Sadık ve eşinin aslında Eski Zağra muhaciri olmadıkları ortaya çıkar. Gerçekte uzun zamandır Arpa Emini Mahallesi'ne oldukça yakın olan Sulukule'de yaşayan ikili "Kıbtî tâifesine" mensupturlar.¹⁰³

Dilekçe sahipleri için bu durum sadece bir yalan beyan meselesi değildir. "Kıbtî" olmak tek tek bireylerin toplumsal tabakalaşma içerisindeki konumlarını belirlemektedir. Söz konusu toplumsal koordinat noktasında konumlanmış bireylerin durumu, farklı toplumsal koordinat noktalarını işgal eden bireyler tarafından çoğunlukla ahlaki düzeyde tanımlanmış fark unsurları ile meşrulaştırılmaktadır. En temel mesele kadın ve kadının toplumla kurduğu ilişkinin farklı toplumsal kategoriler tarafından nasıl anlaşıldığıdır. Dilekçe sahiplerine göre "Kıbtîler", ehl-i perde değildirler.¹⁰⁴ "Ehl-i perde" tamlaması Devellioğlu'nda (2013) "örtülü, peçeli kadın" olarak tanımlanmaktadır (s. 238). Öte yandan bu kavram aynı zamanda yalnız başına sokağa çıkmayan ve evinde yaşayan kadınları tarif etmektedir (Boyar, 2016). Osmanlı İmparatorluğu'nun bu döneminde söz konusu izole yaşam hâli kadınlar için ahlaki bir ideal olarak sunulmaktadır. Peripatetik gruplara mensup kadınlarsa günlük yaşamın aktif özneleri olarak hayatın içindedirler.¹⁰⁵ Dilekçe sahipleri böyle bir geleneğin mirasçılarının kendi mahallelerinin bir parçası olmalarını kabullenememektedirler. Diğer taraftan kendi haklılıklarını temellendirebilecekleri tarihsel referansları olduğuna inanmaktadırlar. Buna göre "Kıbtîler" Fatih Sultan Mehmet zamanından beri Sulukule'de kale boyunda yaşamışlardır.¹⁰⁶ Böylelikle ahlaki ön kabullere referansla meşrulaştırılan geleneğin "Kıbtîlerin" yaşam alanının meşru mekânsal sınırlarını tayin etmiş olduğunun altı çizilir. Söz konusu kişilerin hileli yollardan mahallenin içerisine girmeleri olumsuzlukların yayılmasına ve ahalinin "sızıldanmasına" yol açacak, üstelik böyle bir durum dilekçe sahiplerine göre dinen de meşru olmayacaktır.¹⁰⁷ Sonuç olarak arazinin devir işlemlerinin iptali idareden talep edilmektedir.¹⁰⁸

Kısa süre içerisinde idare dilekçe sahiplerinin kalkış noktasını meşru kabul ederek bir araştırma yapmaya başlar. İlk incelemelerde tezkire-i Osmaniyeleri incelenen bu kişilerin "Kıbtî" olduklarına ilişkin hiçbir bilgiye rastlanılamamıştır.¹⁰⁹ Bunun üzerine bilgisine başvuru olan "Sulukule"nin bağlı bulunduğu Neslişah Sultan Mahallesi¹¹⁰ imamı Hidayet Efendi o dönemde nüfus idaresindeki kayıtlarda "Kıbtî" ifadesinin kullanılmadığını anlatır. Öte yandan geriye dönük yapılan inceleme Sadık'ın babası Cihan Ahmet'in "tâife-i Kıbtîyândan" olduğunu doğru-

¹⁰² "... mahalli Eski Zağra muhâcirlerinden arabacı Sâdık ve zevceci Züleyhânın (4) kezâlik uhdelerine ferâğ ve intikâlini mutazammın ale'l-usul bir kıf'a ilm ü haber bi't-tanzim mensub olduğumuz üçüncü daire-i belediyyeye takdim idilmiş ...". BOA. ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹⁰³ "...ihbârât-ı vâkıa ve ol bâbda icrâ idılan tedkikat-ı amikadan müstebân olduğu üzere merhum Sâdık ile mezbûre Züleyhânın öyle Eski Zağra (6) muhâcirlerinden olmayub öteden beru Sulukule'de sâkin Kıbtî tâifesinden oldukları anlaşılmış ...". BOA. ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹⁰⁴ "...Kıbtîler ise ehl-i perde olmamalarından ve ale'l-husus (7) ...". BOA.ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹⁰⁵ Bu konuda sayısız örnek vermek mümkündür. 17. yüzyıl tarihçisi Kömürçüyan'ın (1988 [1684 / 1689]) Topkapı civarında yaşayan Poşa peripatetikleri için söyledikleri "Kıbtî" kadınların ev alanının dışındaki toplumsal yaşama katılım örüntülerinin anlaşılması noktasında son derece kritiktir. Yazara göre Poşaların erkekleri elek yaparken kadınları da şehirde dolaşarak bu elektriler satmaktadır. Üstelik bu kadınların çoğu şehirde yüzleri açık olarak dolaşmaktadırlar (s. 21).

¹⁰⁶ "...cennet-mekân Fâtiha Sultan Mehmed Hân Gazî Hazretlerinin zamân-ı saltanatlarından beru mezkûr Sulukule'de Kal'a boyunda meskûn bulunmalarından dolayı ...". BOA.ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹⁰⁷ "...böyle bir takım hiyel ü desâyisle mahalleimiz dâhiline girmeleri sû-i sirâyeti ve beyne'l-ahâlî bir takım sızıldıyı mücib olacağı gibi İslâmîyyet nokta-i nazarından dahi (9) kabil olamayacağı ...". BOA.ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹⁰⁸ "...mârrü'l-arz merhum (10) Sâdık ile mezbûre Züleyhânın uhdelerinden ref'i husûsunun şehremânet ve defter-i hâkanî nezâret-i celîlerine emr ü irâde buyurulması lüzûmini arz ve istirhâm iyleriz ...". BOA.ŞD.753.27.2.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹⁰⁹ "...Sâdık ile zevcesinin (1) yedlerinde tezkire-i Osmaniyeleri celb edilerek muâyene olundukda Kıbtî olduklarına dâir bir gûna işârât olmadığından...". BOA.ŞD.753.27.5.1.30 Eylül 1305 (12 Ekim 1889).

¹¹⁰ 1927 yılı düzenlemelerinde Sulukule Caddesi Neşlişah, Fatma Sultan ve Hatice Sultan mahallerinden geçen uzunca bir cadde olarak görülmektedir (Ölçer, 2014, 418).

lar.¹¹¹ Dahası nüfus kayıtlarına göre Sadık gerçekten de Sulukulelidir. Buradaki 108 numaralı evde Kırklareli doğumlu olan¹¹² eşiyile birlikte yaşamaktadır.¹¹³ Hidayet Efendiye göre söz konusu karışıklığın sebebi nüfus idaresi tarafından muhtarlara “Kıbtîlere” ait “tezâkir-i Osmaniyelere” “Kıbtî” tabirinin yazılmaması emrinin verilmiş olmasıdır.¹¹⁴

Sadık ve Züleyha'nın hikâyesinin buraya kadar anlatılan kısmı “Kıbtî” kaydının silinmesini bir fırsat olarak gören birey ve birey toplulukların, mekânsal hareketlilik yoluyla sosyal mobilite olanaklarını zorlama girişimlerinin son derece güzel bir örneğidir. “Kıbtîlik” algısının mekânı amansızca kuşattığı Sulukule gibi meşhur bir “Çingene mahallesinde” yaşıyor olmak toplumsal konumlar arasında hareketliliği son derece güçleştirmektedir. Tam da bu nedenle, başka mahalleye taşınma kararı alan Sadık ve Züleyha'nın kendilerini muhacir kimliği ile müstakbel komşularına takdim etmeleri son derece mantıklı bir tercih olarak ortaya çıkmaktadır. Zira daha önce açıklandığı üzere peripatetik kökenli göçmenlerin nüfus kayıtlarına en başından beri “muhacir” adlandırması eklenmekte, bunlar için “Kıbtî” tabiri kullanılmamaktadır. Şehrin genelinde pek çok göçmen “Kıbtî”, muhacir kimliğinin görece yüksek prestijinden faydalanmaktadır. Öte yandan aslen “Kıbtî” olan bir çiftin mahalleye taşınması geleneğin çizdiği sosyo-mekânsal sınırların ihlali ve tabakalaşma içerisinde alt basamaklarda yer alanlarla aynı mekânı paylaşma tehlikesi anlamına gelmektedir. Toplumsal tabakalaşmanın görece avantajlı konumlarını paylaşanlar bu durumu kabul edilemez bir meydan okuma olarak algılamaktadırlar.

Kısa süre içerisinde mesele Şûrâ-yı Devletin önüne gelir. Komisyon Müslümanların birleştirilmesi genel ilkesi çerçevesinde son derece net bir pozisyon alır. Müslüman “Kıbtîlerin” “ahlâk-ı milliyye” ve “âdât-ı İslâmiyye” prensipleriyle çelişen gündelik pratikler sergilemedikleri sürece Müslüman mahallelerine yerleşmeleri sakıncalı değildir.¹¹⁵ Ne var ki bu genel prensip yüzlerce yıllık günlük pratiklerin sağlamlaştırdığı toplumsal sınırların gücü nedeniyle hemen hayata geçirilemeyecektir. “Kıbtî tâifesinin” çok uzun zamandır ayrı mahallerde yaşaması ve Müslüman mahallelerinde yaşamak isteyenlerin mahalle sakinleri tarafından kabul edilmemesi değiştiremeyecek iki olgu olarak verili kabul edilmiş, bu noktadan hareketle mevcut uygulamanın sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Sonuç itibarıyla tartışmalara konu olan arazi satım işlemi dilekçe sahiplerinin beklentilerine uygun bir biçimde iptal edilecektir.¹¹⁶ Sadık ve Züleyha, yeni düzenlemenin formel düzeyde sağladığı mobilite olanaklarını fiiliyata geçirmek istedikleri sırada görece olarak avantajlı toplumsal kesimlerin direnci ile karşılaşmışlar, bu direnç idarenin kararını da etkilemiştir. Bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanları birleştirme politikasının sınırları ortaya çıkmaktadır.

¹¹¹ “...Neslişâh Sultan Mahallesi imâmî Hidâyet Efendiden suâl itdirildikde nüfûs idâresince (5) Kıbtî nâmiyle muâmele ifâ idilmemekde oldığı şifâhen beyânla merkur Sâdık'ın Sulukule nâm mahalde tevellüd itdiği ... sâkin olduklarını mübeyyen alınan ilm ü haber manzûr-ı âlî-i kerîm-âneleri buyurulmak üzere arz ve takdîmiyle berâber merkur Sâdık tâife-i Kıbtîyândan (7) Cihân Ahmed'in oğlu oldığı anlaşılmağla ...”. BOA.ŞD.753.273.1.4 Eylül 1305 (16 Eylül 1889).

¹¹² “...ve zevcesi Züleyhâ dahi Kırk Kimesneli (6) olarak ...”. BOA.ŞD.753.273.1.4 Eylül 1305 (16 Eylül 1889).

¹¹³ “...Esâmîleri bâlâda muharrer Sâdık Ağa ile zevcesi Züleyhâ bint Mehmed Sulukule nâm mahalde (1) yüz sekiz numrolı hânde mutasarrıf olarak merkur Sâdık tevellüdünden beri iskân itmekte (2) olduğunu ...”. BOA.ŞD.753.272.1.7 Ağustos 1305 (19 Ağustos 1889).

¹¹⁴ “...nüfûs idâre-i umûmiyyesinden Kıbtîlere virilegelan tezâkir-i Osmaniyede Kıbtî ta'birinin yazılmaması tenbîh idildiğini ifâde ve Kıbtîlerin umûmuna virilen tezkirelere Kıbtî nâmını derc iylemediğini hikâye (3) ile bunlardan beş on adedini irâe iylediği gibi ...”. BOA.ŞD.753.275.1.30 Eylül 1305 (12 Ekim 1889).

¹¹⁵ “... iktizâ-yı maslahat mevki'-i müzâkere konuldukda (9) dört re'y tarafından şeref-i İslâm ile müşerref olan Kıbtîlerin ahlâk-ı milliyye ve âdât-ı İslâmiyye (10) hâricinde hareket itmemek üzere müteferrikân İslâm mahallâtına kabûllerinde bir beis olmadıkları gibi ...”. BOA.DH.MKT.1677.27.1.1.2 Rebî'ül-âhır 1307 (26 Kasım 1889).

¹¹⁶ “... Kıbtî tâifesi mine'l-kadîm (13) ayruca mahallerde sâkin oldukları (üstü çizili) olduklarından ve bunlardan İslâm mahallâtına karışmak (14) istiyânlarda ahâlî tarafından kabul kılınmamakda olduğundan şu ahvâlin kemâ-kân muhafâzası lâzmeden (15) bulunduğuna binâen zikr olunan ferâğ muâmelesinin men'i husûsunun ...”. BOA.DH.MKT.1677.27.1.1.2 Rebî'ül-âhır 1307 (26 Kasım 1889).

Nüfus kayıtlarındaki “Kıbtî” kaydının silinmesi uygulaması imparatorluğun genelinde tam anlamıyla standart bir biçimde hayata geçirilememiştir. Bazı bölgelerde kimi bireylerin eski usullere uygun olarak nüfusa kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan genel kuralla ilgili değişiklik çok geçmeden yaygın bir biçimde öğrenilecek, sayımlar sırasında “Kıbtî” olarak kaydedilen bireyler, aileler ve aile grupları çeşitli kanallardan lehlerine olduğuna inandıkları düzenlemenin hayata geçirilmesi için mücadele / müzakere etmeye başlayacaklardır. 1903 yılına ait bir belgeye göre benzeri bir hatalı işlem Biga’da yaşayan Ayşe adlı bir kadının nüfus kayıtlarında da yapılmıştır. Detaylarını bilmediğimiz bir sürecin sonucunda “Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât dâiresinin” 1886 yılında aldığı karara referansla Ayşe’nin kaydı gerekli şekilde düzeltilmiştir.¹¹⁷

Bu dönemde peripatetik ve geç-peripatetik grupların mensuplarının seslendirdiği talepler sadece tek tek bireylerin nüfus kayıtlarının düzeltilmesini değil aynı zamanda yerleşim bölgelerinin adlarını değiştirilmesini de kapsamaktadır. 1902 yılında Kavala eski “Kıbtî-i Müslim Mahallesi” sakinleri dini ve dünyevi görevlerini yaptıklarını, askerlik görevini icra ettiklerini ifade ederek, mahallelerinin isminin değiştirilmesini talep ederler.¹¹⁸ Kaza İdare Meclisi bu dönemde Müslüman nüfusun sayıca diğer unsurların nüfusundan üstün olmasının önemli olduğu inancındadır. Söz konusu başvuru bu nedenle olumlu değerlendirilir. 1 Aralık 1902 tarihinde bir mazbata hazırlanır. Yapılan yazışmalar sonucunda mesele Şûrâ-yı Devlete iletilir ve burada tartışma konusu yapılır.¹¹⁹ Konuyu görüşen “Şûrâ-yı Devlet Mülkiyye Dâiresinin” olumlu kararı 12 Şubat 1903 tarihinde bir buyuruldu-ı âlî¹²⁰ ile ilgili kurumlara bildirilmiştir.¹²¹ Çok geçmeden benzeri bir talep Kavala’ya komşu bölgeler arasında yer alan Siroz’dan gelir. 1903 yılında Siroz Arabacılar Mahallesi’nin sakinleri Müslüman olduklarını ve dinin gündelik yaşamı düzenleyen kurallarına uyduklarını ve dinsel ritüelleri tam anlamıyla hayata geçirdiklerini ileri sürerek kendilerine bu temelde muamele yapılmasını savunurlar. Bunun üzerine İdare Meclisi Şûrâ-yı Devlet’in önceki kararlarına ve Müslüman nüfusun diğerlerinden üstün gösterilmesinin önemine ilişkin genel kabule dayanarak Kavala’daki uygulamayı Siroz’daki Kıbtîler için de hayata geçirme kararı alır.¹²²

Söz konusu başvuruların olumlu sonuçlanması benzeri taleplerin çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı bölgelerinde yaşayan Müslüman “Kıbtîler” tarafından da dile getirilmesine yol açacaktır. Adana’da yaşayan Abdülkerim ve eşi, nüfus kaydı sırasında yaşadıkları

¹¹⁷ “... Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât dâiresinden kaleme alınan 16 Kânûn-ı Sâni sene 301 (28 Ocak 1886) (5) târihli mazbatada gösterilmiş olduğundan Müslim Kıbtîlerin tezâkir-i Osmaniyelerinin (6) mezheb hânelerine Müslim yazılması ve gayr-i Müslim olanlar hakkında da ona göre (7) muâmele ifâsı lüzûmî sicill-i nüfûs idâre-i umûmiyyesi ifâdesiyle beyân olunur ol bâbda ifâde kılınmış (altı çizili) (8) olduğundan Edhem kerîmesi Ayşe hakkında da ona göre muâmele (9) ifâsı husûsuna himmet buyurulması bâbında (üstü çizili) ...”.BOA.DH.MKT.632.19.1.2.30 Kânûn-ı Evvel 1318 (12 Ocak 1903).

¹¹⁸ “... Kavala kasabasında atık Kıbtî-i Müslim mahallesi ahâlîsi tarafından virilan istid’âda vezâif-i (1) dîniyye ve dünyeviyye ile hizmet-i askeriyye ve sâire misillü husûsâtı akvâm-ı sâireden bulunan ahâlî-i İslâmiyyeden ayrılmadıkları cihetle mahallelerinin diğer nâm ile tevşîmî taleb olunmuş ...”.BOA.DH.MKT.628.64.4.1.26 Haziran 1321 (9 Temmuz 1905). Selanik civarında “Kıbtî” olarak adlandırılan grupların söz konusu taleplerine aynı belge dizisine dayanılarak daha önce Yüksel (2009: s. 98-99) ve Arslan (2009: ss. 96) tarafından değinilmiştir.

¹¹⁹ “...bu havâlide nüfûs-ı İslâmın akvâm-ı sâire nüfûsuna (2) tefevvukî siyâseten hâiz-i ehemmiyyet bulunmuş olduğundan ve o sırada da şöylece bir istid’âda vuku’ bulduğundan bi’l-istifâde ol bâbda 18 Teşrîn-i Sâni sene 318 (1 Aralık 1902) târihiyle meclis-i idâre-i kazâda tanzîm olunan mazbata ile Drama mutasarrıfının (3) iş’ârına atfen selef-i âcizî tarafından arz-ı keyfiyyet olunması üzerine istizânî mutazammın makam-ı sâmi-i sadâret-penâhiden bi’t-takdim Şûrâ-yı Devlete havâle buyurulan tezkire-i aliyye-i nezâret-penâhîlerine ...”.BOA.DH.MKT.628.64.4.1.26 Haziran 1321 (9 Temmuz 1905).

¹²⁰ Yüksek rütbeli görevliler tarafından alt kademelere gönderdikleri emirler için kullanılan özel bir terim (Kütükoğlu, 2014: ss. 197-212).

¹²¹ “...mülkiyye dairesinden tanzîm (4) ve takdim edilüb sûreti 30 Kânûn-ı Sâni sene 318 (12 Şubat 1903) târihli buyuruldu-ı âlî ile tevdi’ kılınan mazbatada izbâr ve keyfiyyet bâb-ı âlice taraf-ı vâlâ-yı askerîyle Mâliyye ve defter-i Hâkanî nezâret-i celîlelerine de iş’âr olunduğı yedi yüz on (5) yedi numrolu ve 12 Şubat sene 318 (25 Şubat 1903) târihli tahrîrât-ı aliyye-i nezâret-penâhîlerinde emr ü inbâ buyurulmuş ...”.BOA.DH.MKT.628.64.4.1. 23 Haziran 1321 (9 Temmuz 1905).

¹²² “...Siroz Arabacı Mahallesi tarafından virilan istid’âda dahi kendilerinin İslâm oldukları ve ahkâm-ı İslâmiyyeye tamâmiyle tevfi-k-i hareket ilemekde buldukları cihetle haklarında o yolda muâmele (7) icrâsı istihâm olunduğuna binâen arz olunduğı vechiyle nüfûs-ı İslâmiyyenin akvâm-ı sâireye nisbeten çok gösterilmesi yolundaki ehemmiyyet-i siyâsiyyeye ve Şûrâ-yı Devlet kararlarıyla buyuruldu-ı âlî ve iş’âr-ı sâmi-i nezâret-penâhîlerine (8) tevfiikan Kavala Kıbtîleri hakkındaki muâmelinin Sirozdaki Kıbtîlere de teşmîli meclis-i idâre-i vilâyetce karâr-gîr olmuş idi ...”.BOA.DH.MKT.628.64.4.1.26 Haziran 1321 (9 Temmuz 1905).

mahallelere “elekçi ve sepetçi Kıbtîyânî” adlarının verilmesinden ve tezkire-i Osmaniyelerine “Kıbtî” ifadesinin yazılmasından şikâyet etmekte ve idareden düzeltme talep edilmektedir.¹²³ Talepleri Adana Vilayet İdare Meclisi tarafından da uygun görülmüş, tezkire-i Osmaniyelerinin mezhep hanesine “Kıbtî” yerine “Müslim” yazılması, “Elekçi” adını taşıyan mahalleye “Cedvel başı” ve “Sepetçi” adını taşıyan mahalleye ise “Sakızlar” adının verilmesi uygun bulunmuştur.¹²⁴ Aynı şekilde Çanakkale’deki (Kal’a-i Sultâniyye) “Kıbtî-i Müslim Mahallesi” adının “Çay Mahallesi” olarak değiştirilmesi talep edilmiştir.¹²⁵ Bu değişiklik talebi padişah iradesi ile onaylanarak hayata geçirilecektir.¹²⁶

20. yüzyıl başlarında “Kıbtî” olarak adlandırılan peripatetik ve geç-peripatetik toplulukların mensuplarının idari reformun sağladığı olanaklar çerçevesinde taleplerini dile getirme girişimlerinin yoğunlaşması kayda değer bir durumdur. Her halükârda tam da bu dönemin hemen akabinde imparatorluk yeni bir sayım pratiğini hayata geçirecek, “Kıbtî” adlandırması bu kez tamamen yeni bir bağlamda yeniden sayım terminolojisine dâhil edilecektir.

“Muhâfaza-i Kavmiyyet” Meselesi ve “Kıbtî-i Müslim” Kategorisinin Geri Dönüşü

1886 yılında Şûrâ-yı Devlet kararıyla kaldırılan “Kıbtî-i Müslim” kategorisi, 1905 / 1906 nüfus sayımı ile birlikte yeniden resmi terminolojinin bir parçası hâline gelir. 1905 / 1906 sayımına ilişkin belgeler üzerinde yapılan ilk incelemede, yeni uygulamanın nasıl temellendirildiğine ilişkin herhangi bir vurguya rastlamak mümkün olmamıştır. Öte yandan görelî geç tarihli bir belgede kararın gerekçesine ilişkin bir dizi ipucu bulunmaktadır. Her ne kadar geçmişte Müslüman “Kıbtîlerin” diğer Müslümanlardan ayrılmasının uygun olmadığı vurgulanarak farklı bir uygulamaya gidilmişse de meseleye yaklaşım biçiminin kökten bir biçimde değiştiği anlaşılmaktadır. Buna göre “diyânet”, “milliyyet” ve “kavmiyyet” ayrı ayrı toplumsal gerçekliklerdir. Bu bağımsız entitelerin gerekliliklerinin birbirlerine karıştırılmaması lazımdır. Yani artık imparatorluğun Müslümanların birliği idealinin yanı sıra “kavmiyyetin” korunması (muhâfaza-i kavmiyyet) gibi başka bir meselesi daha bulunmaktadır. Bu hedefe ulaşabilmek için “Kıbtî-i Müslim” adlandırmasının kullanılmaya devam etmesi gerekmektedir.¹²⁷

Söz konusu terminoloji dönemin yönetici elitlerine hiç de yabancı olmayan bir düşünce biçimi ile doğrudan bağlantılıdır. Deringil (2004), II. Abdülhamid döneminde Hicaz valiliği yapan Osman Nuri Paşa tarafından hazırlanan bir layihanın analizi üzerinden bu söylemin kodlarını ortaya koyar. Paşaya göre Türkler, Müslüman Osmanlı milletinin asli unsurudur. Tüm diğer

¹²³ “...Tahrîr-i nüfus esnâsında sâkin oldukları mahallelerde elekçi ve sepetçi Kıbtîyânî nâmî virilerek tezkire-i Osmaniyelerine (1) dahi Kıbtî ibâresi derc edilmiş olduğundan ve sâireden bahisle mahallelerinden Kıbtîyân nâmının ref’i Abdülkerîm (2) bin Halîl ve refikâsi taraflarından istid’â olndığı ...”.BOA.DH.MKT.521.25.1.2.20 Mayıs 1318 (2 Haziran 1902). Söz konusu vaka daha önce Yüksel (2009) tarafından aynı belgeye dayanılarak ele alınmıştır (s.100-101).

¹²⁴ “...tezkire-i Osmaniyelerinin mezheb (5) hânesine Müslim ibâresi yazılarak yedlerine yeniden tezâkir-i Osmaniye i’tâsıyla evvelce virilmiş olan tezkirelerin (6) ibtâl ve kaydlarının tashihi ve elekçi nâmiyle mukayyed bulunan mahallenin “cedvel başı” ve sepetçi nâmiyle mukayyed mahalleninde (7) Sakızlar mahallesi nâmiyle tevsîmî meclis-i idâre-i vilâyetce bi’t-tensib devâir-i âidesince muâmele-i lâzime icrâ (8) itdirildiğine dâir ...”.BOA.DH.MKT.521.25.1.2.20 Mayıs 1318 (2 Haziran 1902).

¹²⁵ “...Kıbtîlerin İslâm olanları cemâat-i Müslime ve Hıristiyan bulunanları mensûb oldukları cemâat-i gayr-i Müslime efradından add edilerek sicillât ve tezâkirde ona göre (1) muâmele olunması Şûrâ-yı Devlet Tanzimât dâiresi kararı iktizasından olmasıyla Kıbtî-i Müslim muhtârları nâmına mahkûk ve müsta’mel bulunan mühr-i resmîler Kal’a-i Sultâniyyede (2) sâkin oldukları Çay Mahallesi nâmına nisbetle tebdîlen hakk itdirilmiş olduğundan bahisle nüfus-i sicillâtca mukayyed olan Kıbtî-i Müslim Mahallesi nâmının Çay Mahallesi (3) nâmına tebdîl ve tashihi ...”.BOA.ŞD.1586.15.2.1.26 Nisân 1319 (9 Mayıs 1903). Söz konusu vaka daha önce Yüksel (2009) tarafından bir başka belgeye referansla (BOA.DHMKT.632.19) ele alınmıştır (s.100-101).

¹²⁶ “...Resîde-i dest-i ta’zîm olub melfûfiyle manzûr-i âlî buyurulan iş bu (1) tezkire-i sâmiyye-i sadâret-penâhîleri üzerine mücibince irâde-i (2) cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyurulmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân (3) hazret-i veliyyü’l-emrindir ...”.BOA.İ.DH.141.22.2.1.5 Temmuz 1319 (18 Temmuz 1903).

¹²⁷ “...Memâlik-i Şâhâne bulunan İslâm Kıbtîlerinin diğer Müslimânlardan tefrîki münâsib değilse de diyânet ile milliyyet ve kavmiyyet başka olduğundan muhâfaza-i kavmiyyet (1) için kemâ-fi’s-sâbık Kıbtî-i Müslim ta’birinin isti’mâli muktezâ-yı emr ü fermân-i hümayûn-i hazret-i hilâfet-penâhîden bulunduğu emr ve izbâr buyurulduğu gibi ...”.BOA.DH.MKT.628.64.16.1.24 Kânûn-ı Evvel 1321 (5 Ocak 1906).

Müslümanların bu asli unsurun bünyesinde eritilmesi, özel politikalarla Müslüman kabile ve kavimlerin kendi özgünlüklerini yitirmeleri üzerinden mümkündür. Bu durumda dahi onların durumu gövdesini Türklerin oluşturduğu ağacın dalları olmaktan öteye geçmeyecektir (s. 59). Deringil (2014) ayrıca Christoph Neuman'ın şifahi tasdikine dayanarak gerçekten de Ahmet Cevdet Paşa'ya¹²⁸ ait olduğunu ifade ettiği bir rapordan bahsetmektedir. Raporun yazar tarafından alıntılanan pasajında devletin “Yavuz Sultan Selim zamanından berü hilafet-i seniyyeyi haiz” olmasından dolayı din üzerine temellendiği vurgulanmaktadır. Öte yandan daha öncesinde devleti kuranlar “Türk oldukları cihetle hakikat-i halde bir Devlet-i Türkiye” söz konusudur (Deringil, 2014, s. 186). Ahmet Cevdet Paşa'ya göre imparatorluk çatısı altında bulunan “Arab, Kürd, Arna-vud, Boşnak kavimlerini” kaynaştıran temel öge İslam birliğidir. Öte yandan “Devlet-i Âliyyenin asıl kuvveti Türklere dir”. Bu nedenle bu unsurun diğer kavimlerden daha büyük bir önem taşıdığı devletin tarafından bilinmesi doğaldır (2014, s. 187).

Bu örnekler 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Osmanlı devlet adamlarının bir yandan imparatorluk bünyesindeki farklı Müslümanları bir arada tutacak bir İslam birliği idealini işlerken diğer taraftan imparatorluğun asli unsuru ve kurucu kavim olarak Türkleri gören bir anlayışa ulaştığını göstermektedir. Bu bağlamı temel alarak “muhâfaza-i kavmiyyet” kaygısıyla, “Kıbtî-i Müslim” adlandırmasının yeniden devlet sicilleri ve nüfus tezkirelerine yazılmasını savunan görüşün Türk unsurunun kavmi özelliklerine dönük olası bir tehlikeden kaygılandığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu tehdit büyük ihtimalle yüzlerce yıl boyunca son derece sınırlı bir toplumsal koordinat noktasında var olan bir topluluğun bu sınırları zorlayarak dışarı açılması ile ilişkilidir. Toplumsal tabakalar arasındaki her hareketlilik gerilimler meydana getirmekte bu gerilimler özellikle görece avantajlı konumları paylaşanların zihninde tehdit algısının ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

5 Haziran 1909 tarihli Meclis-i Mebusan toplantı tutanakları bu noktada son derece öğreticidir. Selanik'te bulunan Praviçta kasabasının Şabaniye Mahallesi sakinleri “kıptî ve çingene” olarak adlandırılmalarına karşı çıkan bir telgraf göndermişlerdir.¹²⁹ Kırkkilise vekili Emrullah Efendi “hiçbir kavmin bu suretle hakaretâmiz bir kelime ile yâd edilmesi caiz” olmaz diyerek başvuru sahiplerine hak verdiğini ifade eder. Yine Manastır'dan Vâsıf Efendi bu unvanın askerlik yapan “Kıbtîlerin” sorun yaşamasına neden olduğunu vurgulayarak Müslümanların “İslâm”, Hristiyan olanların ise “Hristiyan” adıyla kaydedilmesini önerir.¹³⁰ Bu örnekler 1905 öncesinde mevzuatın biçimlenmesini etkileyen bakış açısının belli düzeylerde varlığını korumakta olduğunu yansıtmaktadır. Ne var ki herkes aynı fikirde değildir. Taşlıca mebusu Ali Vasfı Bey, meseleye askerlik açısından bakmak gerektiğini söyler. Yorumları belli bir ölçüde tarihsel derinlik içerdiği için son derece önemlidir. “Bu ‘kıptî kelimesi kat’iyyen kalkmamalı. Onlar çingene gelmişler dünyaya ne yapalım” diyen Ali Vasfı Bey, bu grubun hiçbir zaman diğer unsurlarla eşit görülmediğini vurgular: “Askeriyede Kıptîlere Onbaşıktan yukarı rütbe verilmez”. “Kıbtî” tabirinin kalkması Ali Vasfı Bey'e göre bu adlandırmanın zamanla unutulmasına yol açacak, buna karşılık bu kişilerin “ahlâkları” değişmeyecektir.¹³¹ Her ne kadar burada moral değerlere yapılan vurgu Ali Vasfı Bey'in meseleye geleneksel bir referans noktasından yaklaştığını düşündürse de aslında çok daha karmaşık bir durum söz konusudur. “... hiçbir ordunun kabul etmediği, Avrupa devletleri ordularının hiçbirisinin kabul etmediği bir kavmi, sair anâsır içerisinde bulundurmak ka-

¹²⁸ Karpat (2001) Ahmet Cevdet Paşa'nın II. Abdülhamid'in en öne çıkan danışmanı olduğunu yazmaktadır (s. 188).

¹²⁹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İctima Senesi I. S. 119.

¹³⁰ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İctima Senesi I. S. 122.

¹³¹ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İctima Senesi I. S. 123.

bahattir”. Referans noktası Batı olan Ali Vasfi Bey, Avrupa ordularındaki kısıtlamanın Osmanlı yönetimi tarafından da benimsenmesini önermektedir. Geçmişte yalnız Müslümanlardan asker alınması nedeniyle ortaya çıkan ihtiyaca bağlı olarak “Kıbtîler”, “Onbaşılığa kadar” ordu saflarına dâhil edilmişlerdir. Artık bu ihtiyaç ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan Ali Vasfi Bey’in “Kıbtî” olarak adlandırılan peripatetik gruplara ilişkin değerlendirmeleri aynı zamanda söz konusu grupları algılama biçimi ile de ilişkilidir: “Bendeniz, genç bulunduğum zamanı düşünüyorum. Askerimin içerisinde bir tane Kıptî vardı. Hissiyatı milliyemi istediğim gibi tasvir edemiyordum ve mâzûrum bu kelimeyi sarfetmeye, onlara karşı, diğer askere ‘evlâdım’ derim, ‘kardeşim’ derim, fakat maatteessüf onlara diyemem”.¹³²

Ali Vasfi Bey’in söz konusu yaklaşımlarını açıkça ortaya koyma doğrultusundaki tutumu Meşrutiyet meclisinin genel yaklaşımı ile uyumlu değildir ve sözleri meclis reisi tarafından “Onlar da Osmanlıdır efendim” denilerek kesilir. Aynı şekilde Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi, Ali Vasfi Bey’e sözlerinin “Kanunu Esasiye muhalif” olduğunu hatırlatır.¹³³ Serfice mebusu Yorgo Boşo Efendi ise Ali Vasfi Bey’in iddiasının aksine orduda yüksek rütbeli “Kıbtîlerle” karşılaştığını anlatır: “Bendeniz, kendi gözümle, yüzbaşıya kadar çingene gördüm. Elbette yaldızlanmış, biraz da nazik olmuş, o derecede ki kendi bölüğünde, meselâ Kıptîleri seviyordu. Beş on kişiden müteşekkil bir davul muzikası bile teşkil etmiştir”.¹³⁴

Yorgo Boşo Efendi ve Ali Vasfi Bey’in ordu saflarında “Kıbtî” olarak adlandırılan peripatetik grupların mensuplarına ne düzeye kadar rütbe verildiğine ilişkin görüş ayrılıkları son derece önemlidir. Anlaşıldığı kadarıyla subaylar arasında “Kıbtîlerin” belli bir seviyenin üzerinde terfi ettirilmemesi yönünde bir teamül oluşmuşsa da fiiliyatta bu sınırlar bir şekilde aşılmaktadır. Özellikle bir önceki nüfus sayımında nüfusa “Kıbtî” yerine Müslüman olarak kaydedilmiş bireylerin önünü kesmek hiç kolay olmadığı gibi bu kişilerin tespiti de her zaman imkân dahilinde olmayacaktır. 1905 / 1906 nüfus sayımında “Kıbtî-i Müslim” adlandırmasının yeniden kullanımını savunan yaklaşımın temel meselesinin bu olabileceğini düşünmek son derece akla uygun gözükmektedir. Başlangıçta Müslüman unsurların birleştirilmesi ve asker ihtiyacı nedeniyle çoğunlukla bütünleştirilmesi prensipte uygun görülen peripatetik ve geç-peripatetik grupların mensupları, modernleşme sürecinin sağladığı olanaklardan yararlanarak geleneksel toplumsal tabakalaşma içerisinde kendilerine ayrılan konumları gerçek anlamda zorlamaya başladıklarında unsur-ı asli için bir tehdit olarak algılanmaya başlamış olabilirler.

Arka plandaki tartışmalar ne kadar çeşitli olursa olsun 1905 / 1906 nüfus sayımında Müslüman “Kıbtîlerin”, “Kıbtî” olarak kayıt altına alınmalarının ulaşılabilen yegâne yasal dayanağı oldukça karmaşık bir dil kullanılarak hazırlandığı için yanlış anlaşılmaya son derece uygun olan bir padişah iradesidir. İradede Selanik gazetesinden alıntılanarak İkdâm gazetesinde yayınlanan bir habere atıf yapılmaktadır. Haberde dinsel pratikleri gerektiği şekilde hayata geçiren ve askerlik görevini yapan “Kıbtîlerin” Müslüman olarak kabul edilmesi ve sayım sırasında nüfus kayıtlarına ve tezkirelerine “Kıbtî” yazılmaması gerekliliğine ilişkin Selanik İdare Meclisi’nden bir karar çıktığı ve ilgili birimlere bu kararın duyurulduğu anlatılmaktadır. İradede bu haber eğer doğruysa içeriğinin asla kabul edilemeyeceği ifade edilir ve düzeltilmesi gerekliliğine vurgu

¹³² Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İctima Senesi I. S. 123.

¹³³ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İctima Senesi I. S. 123.

¹³⁴ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İctima Senesi I. S. 124.

yapılır.¹³⁵ Böylelikle yeni nüfus sayımında “Kıbtî” adlandırılmasının kullanılması padişah iradesine bağlanmış olmaktadır. Daha sonra ortaya çıkacak tartışmalı durumlarda hep bu metne gönderme yapılacaktır. Her halükârda mesele artık netleşmiştir. 7 Temmuz 1905 tarihinde padişah iradesinin gereği doğrultusunda işlem yapılması sadaret tarafından Dahiliye Nezareti’ne bildirilir.¹³⁶

En üst düzeyde net bir kararlaşılmaya varılmış olsa da bu kararın bürokrasinin her düzeyinde gerektiği gibi sindirilebilmesi zaman alacaktır. Aynı şekilde bir önceki nüfus sayımında “Kıbtî” kategorisinin kaldırılmasının kendilerine sunduğu sosyal mobilite olanaklarını kısıtlayacak olan yeni düzenlemeden rahatsız olan bireyler de müzakere araçlarını kullanarak bürokratik makamların kafa karışıklığından yararlanmaya çalışacaklardır.

19 Ağustos 1905 tarihinde Edirne vali vekili Arif tarafından Dahiliye nezaretine yazılan yazıda künyelerine “Kıbtî” yazılmasını İslam inancının kurallarına uydukları gerekçesiyle kabul etmeyen Kıbtîlerin bulunduğu, bu konuda ne yapılması gerektiği sorulmaktadır.¹³⁷ Yine 21 Ağustos 1905 tarihinde “Selanik umûm Kıbtî kabilesi vekili Muhtâr Sâlih” adıyla sadarete gönderilen bir telgrafta eskiden beri Müslüman oldukları vurgulanır. Telgrafın yazarına göre yeniden yapılacak olan nüfus sayımında Müslüman toplulukların yalnız İslam adı altında kaydedilmeleri padişah iradesi ile şart koşulduğu hâlde “Selanik tahrîr komisyonu” tarafından kimi yerlerde yine “Kıbtî” terimi kullanılarak kayıt yapıldığından yakınılmaktadır.¹³⁸ Hanefi mezhebine bağlı olduklarını vurgulayan muhtar Salih söz konusu tabirin kaldırılmasını talep etmektedir. 6 Eylül 1905 tarihinde “Dahiliye Mektûbî kaleminden” “Selanik Vilâyet-i Celîlesine” gönderilen yazıda “Selanik umûm Kıbtî kabilesi vekili Muhtâr Sâlih” adıyla gönderilen telgraftaki argümanların geçersiz olduğu ifade edilir. Zira daha önce padişah iradesiyle Müslüman “Kıbtîlerin” nüfus kaydına “Kıbtî” yazılması gerekliliğine işaret edilmiştir.¹³⁹ Aynı şekilde 11 Eylül 1905 tarihinde “Edirne Vilâyeti Vekâlet-i Celîlesine” Dahiliyeden gönderilen bir yazıda padişah iradesi doğrultusunda Müslüman “Kıbtîlerin” kayıtlarında “Kıbtî” adının kullanılması gerekliliği yeniden vurgulanır.¹⁴⁰

13 Eylül 1905 tarihinde Keşan’dan gönderilen “Kıbtî-i Müslim” mahallesi muhtarı ve sakinlerinin imzasını taşıyan bir telgrafta, imza sahipleri tarafından dini pratikleri icra ettikleri ve askerlik yaptıkları gerekçesiyle “Kıbtî” olarak kayıtlanmalarından duydukları rahatsızlık dile getirilmektedir.¹⁴¹ 18 Eylül 1905 tarihinde “Bâb-ı Âlî Tahrîr-i Nüfûs-ı Umûmiyye Tedkik-i Muâmelât Komisyonu” tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda daha önceki örneklere ve “Şûrâ-yı

¹³⁵ “Memâlik-i Şâhânedede bulunan İslâm Kıbtîlerinin cemâat-i İslâmiyyenin icrâsıyla mükellef oldukları (1) vezâif-i dîniyye ve dünyeviyye ile hizmet-i askeriyeyi ifâ itmekde olduklarına mebnî islâmdan tefrîki (2) münâsib olmadıgından bunların esnâ-yi tahrîr-i cedidde künye ve tezkirelerine Kıbtî lafzının derc ve işâret (3) idilmemesi lâzım geleceği meclis-i idâre-i vilâyet kararıyla merkez ve mülhakatda icâb idenlere tebliğ kılındığı (4) Selanik gazetesinden naklen İkdâm gazetesinde münderic olub bu sûret sahîh ise aslâ câiz (5) olamayacağından şu yanlışlığın tashîh idilmesi şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî (6) icâb-ı âlîsinden olmağla ...”.BOA.İ.HUS.131.8.1.1.23 Haziran 1321 (6 Temmuz 1905).

¹³⁶ “... aslâ câiz olamayacağından şu yanlışlığın tashîh idilmesi şeref-sudûr (4) buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî icâb-ı âlîsinden olduğu Mâbeyn-i Hümayûn-ı Mülûkane baş-kitâbet-i celîlesinden bâ-tezkire-i husûsiyye iş’âr kılınmış olmağla ber-mantûk-ı (5) emr ü fermân-ı hümayûn-ı şâhâne iktizâsının ifâsına himmet ...”.BOA.BEO.2617.196.227.1.1.24 Haziran 1321 (7 Temmuz 1905).

¹³⁷ “... şerâit-i İslâmiyyeyi ifâ itmekde bulundukları cihetle bu lafz ile muhâtab olmalarını âرزü itmedikleri (2) bu tâifeden ba’zıları tarafından istid’â idildiği Gelibolu mutasarrıflığından iş’âr olundığından icâb-i işfîzân (3) olunur ol bâbda ...”.BOA.DH.MKT.628.64.8.1.6 Ağustos 1321 (19 Ağustos 1905).

¹³⁸ “... tahrîr-i nüfûsda umûm-ı kabâil-i İslâmiyyenin yalnız İslâm lafzıyla iktifâ olunmasına emr ü irâde (4) buyurulduğu hâlde Selanik tahrîr komisyonu ba’zı mahallâtda yine Kıbtî ta’biriyle kayd itmek istediklerinden kulları (5) ise mezheb-i hanefî ile âmil bulunduğumuz hâlde böyle galîz ta’biri kabûlde ma’zûr olduğumuzdan merhamet-i (6) aliyyelerine ilticâ iyeriz ...”.BOA.DH.MKT.628.64.5.1.8 Ağustos 1321 (21 Ağustos 1905).

¹³⁹ “...ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümayûn-ı cenâb-ı mülûkâne muâmele-i mukteziyyenin ifâsı tabîi bulunmuş olub ancak ...”.BOA.DH.MKT.628.64.7.2.24 Ağustos 1321 (6 Eylül 1905).

¹⁴⁰ “... oraca da ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümayûn-ı cenâb-ı mülûkâne (8) ifâ-yı muktezâsı bâbında ...”.BOA.DH.MKT.628.64.9.2.29 Ağustos 1321 (11 Eylül 1905).

¹⁴¹ “...Din-i Mübin-i Ahmediyyeye âid her dürlü vezâif-i İslâmiyyeyi ve husûsiyle hizmet-i mukaddese-i askeriyeyi müftechirâne (1) ifâ iylemekde olduğumuz hâlde beyne’n-nâs Kıbtî lafzıyla yâd idilmekliğimiz çâkerlerimize pek çirkin göründüğünden ...”.BOA.DH.MKT.632.19.5.1.31 Ağustos 1321 (13 Eylül 1905).

Devlet Mülkiyye Dâiresi” kararlarına referans verilerek Keşan’dan çekilen telgrafa nasıl bir cevap verilmesi gerektiği Dahiliye Nezaretine sorulur.¹⁴² 30 Eylül 1905 tarihinde Dahiliyeden verilen yazıtta padişah iradesine referansla başvuru sahiplerinin taleplerinin kabul edilemeyeceği yeniden vurgulanır.¹⁴³

Bu noktaya kadar “Kıbtîlerin” daha ziyade bir önceki dönemin duyarlılıklarını ve kendileriyle ilgili yasal mevzuatta kullanılan terminolojiyi araçsallaştırdıkları görülmektedir. Öte yandan yönetici elitlerin anlam dünyasında artık “diyânetin” yanı sıra “kavmiyyet” de belirleyici bir öge olarak ortaya çıkmaktadır. Kendi temel dayanağını asli unsurda bulan yönetici elitler, bir zamanlar özgün bir sosyo-ekonomik formasyon olarak algıladıkları “Kıbtîleri” şimdi yabancı bir kavim olarak yeniden tahayyül etmektedirler. Bu noktada Avrupa’da “Çingenelerin” Hindistan kökeni varsayımı üzerinden modern bir etnisite olarak tanımlanmaya başlaması ve bu bakış açısının Osmanlı İmparatorluğu’na ulaşmasının önemi göz ardı edilemez.¹⁴⁴ Öte yandan peripatetik ve geç-peripatetik toplulukların mensupları da bu söylemi algılayıp kendi lehlerine araçsallaştırmak için fazla vakit kaybetmezler. 1906 senesinin şubat ayında Dahiliyeden Edirne vilayetine hitaben yazılan bir metinde İskeçe kasabasının Pınarlık mahallesinden gönderilen bir başvurudan bahsedilmektedir. Mahalle sakinleri “Kıbtî lâkabının” Hindistan’dan çıkan bir topluluğa ait olduğunu ve kendilerinin onlarla ilişkileri olmadığını iddia ederek söz konusu adlandırmanın kaldırılmasını talep etmektedirler.¹⁴⁵

İstanbul’da yapılan nüfus sayımlarında “Kıbtî” adlandırmasının kullanımına karşı çıkan mahalle sakinleri de benzer bir biçimde kökene referansla kendi pozisyonlarını savunmaktadırlar. Hoca Ali Mahallesi sakinleri arasında yer alan Müslim “Kıbtîler” tezkire-i Osmaniyelerine Kıbtî yazılmasına karşı çıkarken¹⁴⁶, “Kıbtî” olmadıklarını savunmakta, buna kanıt olarak da eski tezkire-i Osmaniyelerinde “Kıbtî” ifadesinin yer almamasını göstermektedirler.¹⁴⁷ Köken tespiti için harekete geçen idare eski sayımda tezkire-i Osmaniyelere “Kıbtî” adlandırması yazılmamış olduğundan karşı karşıya oldukları sorunun içinden çıkılması güç bir mesele olduğunun farkındadır.¹⁴⁸ Bu noktada öncelikli eğilim tahrîr komisyonlarının incelemesi sonucunda “Kıbtî”

¹⁴² “...Kıbtîlerin İslâm olanları cemâat-i Müslime ve Hıristiyan bulunanları (2) mensûb oldukları cemâat-i gayr-ı Müslime efrâdından add edilerek sicillât ve tezâkirde ona göre muâmele olunması Şûrâ-yı Devlet kararı iktizâsından olduğuna ve Kal’a-i Sultânîyyede Müslim Kıbtî muhtârları (3) nâmına mahkûk olan mühr-i resmiler mukayyed oldukları Çayır Mahallesi namına hak itdirilmiş olmasına mebnî nüfûsı sicillâtca mukayyed olan Kıbtî-i Müslim nâmının Çay Mahallesi nâmına tahvîl ve tashihî husûsuna (4) Şûrâ-yı mezkûr Mülkiyye dâiresi kararıyla bi’l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-mütealik buyurlarak ... şu hâle nazaran ifâ-yı muktezâsı menût-ı re’y-i âlî-i nezâret-penâhîleri iduğu tezekkür olundu Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir ...”.BOA.DH.MKT.632.19.6.1.5 Eylül 1321 (18 Eylül 1905).

¹⁴³ “... şeref-sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı (15) hilâfet-penâhî iktizâ-yı âlisinden olduğu beyânıyla ber-mantûk-ı emr ü fermân-ı hümayûn-ı şâh-âne iktizâsının (16) ifâsı 24 Haziran sene 321 (7 Temmuz 1905) târihli tezkire-i sâmiyye ile izbâr buyurulmasıyla icâb idenlere icrâ-yı tebligât (17) idilmiş olmasına göre müsted’ilerin is’âf-ı mes’ûli kabil olamayacağının (üstü çizili) beyânına ibtidâr kılındı ol bâbda ...”.BOA.DH.MKT.632.19.7.2.17 Eylül 1321 (30 Eylül 1905).

¹⁴⁴ Avrupa’da Hindistan kökeni anlatısını gelişimi ve buna karşı üretilen alternatif yaklaşımlarla ilgili genel bir özet için: Yılıgür (2016). Ahmet Mihâth ya da Şemsettin Sami gibi Osmanlı aydınları Avrupa’da üretilmiş olan Hindistan kökeni varsayımını öğrenmişler ve bu varsayıma çalışmalarında yer vermeye başlamışlardır (Ulusoy, 2013; s. 250-251). Ahmet Vefik Paşa’nın da (1876) Lehçe-i Osmanî’de “Çingane” sözcüğünün karşılığı olarak “Hindden zuhûr itmiş bir putperest kavmdir” ifadesini kullanıyor oluşu bu algılamaya şeklinin son derece yaygın olduğunu göstermektedir (s. 486).

¹⁴⁵ “...Eben an cedd şeref-i İslâm ile müşerref ve ahkâm-ı celîle-i İslâm ile âmil oldukları hâlde (üstü çizili) tahrîr-i nüfûs (1) komisyonlarınca Kıbtî ta’biriyle kayd olunduklarından ve hâlbuki Kıbtî lâkabı Hindistandan neş’et iden bir fırkaya (2) alem olub kendülerinin fırka-i mezkûraya intisâbları târihen müsebbet bulunmadığından (üstü çizili) bahisle Kıbtî (üstü çizili) ta’bir-i mezkûr kaldırılmak (3) sûretiyle kaydarının icrâsı istid’âsına ...”.BOA.DH.MKT.628.64.18.2.26 Kânûn-ı Sâni 1321 (8 Şubat 1906).

¹⁴⁶ “...İkinci dâire-i belediyye dâhilinde vâki’ Hoca Ali Mahallesi ahâlîsi miyânında bulunan Müslim Kıbtîler nüfûs tahrîr-i cedidde tezkire-i Osmaniyelerine Kıbtî lafzını yazdırmak istemediklerinden ...”.BOA.BEO.3030.227232.2.1.27 Şubat 1322 (12 Mart 1907). Aynı vaka daha önce Yüksel (2009) tarafından bir başka belgeye referansla (BOA.ZB.320.75) tartışma konusu yapılmıştır (s. 100).

¹⁴⁷ “... bunlardan ba’zıları Kıbtî olmadıklarını ve Kıbtî olmadıkları yedlerinde (4) bulunan atık tezkire-i Osmaniyelerinde Kıbtî ta’biri bulunmamasıyla müsebbet bulunduğunu beyân iyledikleri İstanbul polis müdüriyyetinden i’lâm ve ifâde kılındığından ...”.BOA.BEO.3030.227232.2.1.27 Şubat 1322 (12 Mart 1907).

¹⁴⁸ “...tahrîr-i atık de tezâkir-i Osmaniyeye Kıbtî lafzı derc olunmamış bulunduğuna göre bunların atık tezkirelerinde işâret (6) görülemeyeceğine ...”.BOA.BEO.3030.227232.2.1. 27 Şubat 1322 (12 Mart 1907).

oldukları anlaşılınların kayıtlarının genel kurala uygun olarak yapılması olacaktır.¹⁴⁹

Sonuç itibarıyla yeni kategoriler ve tanım mantığı oturduktan sonra prosedür sistematik bir biçimde hayata geçirilmeye başlanmıştır. 10 Şubat 1908 tarihli bir belgeye göre Üsküdar Solak Sinan Mahallesi Sepetçi Sokağı'nın 22 numaralı hanesinde sakin "Kıbtî tâifesinden", Cemil, İsmail, Mehmet, Fatma ve Hatice'nin tezkire-i Osmaniyelerine "Kıbtî-i Müslim ve Müslime" ifadesi yazılmadığı anlaşıldığından bunların genel kurala uygun olarak düzeltilmesi Üsküdar Mutasarrıflığından Zaptiye Nezaretine yazılan bir yazı ile bildirilmektedir.¹⁵⁰ Benzeri bir şekilde sayım sırasında yanlışlık sonucu tezkire-i Osmaniyelerinin mezhep hanesine Müslim yazılan ve yapılan incelemeler sonucunda "Kıbtî" oldukları anlaşılın 53 kişinin tezkire-i Osmaniyelerinin mezhep hanesine "Kıbtî-i Müslim" ibaresinin yazılması kararlaştırılmıştır.¹⁵¹

Sonuc

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan peripatetik toplulukları genellikle "Kıbtî" veya "Çingene" olarak adlandırmıştır. Söz konusu gruplar için hemen her dönemde özel politikalar geliştirilmiş ve değişen koşullara göre bu politikalar yeniden yapılandırılmıştır. Farklı peripatetik gruplar ve bu gruplara mensup bireylerse devlet politikaları karşısında kendileri açısından en uygun sonuçları verecek şekilde kimi zaman uyum kimi zamansa müzakere temelinde sınırları zorlamaya dayanan muhtelif yaklaşımlar ortaya koymuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tabakalaşma sisteminin temelinde askeri sınıf-reaya ikiliği bulunmaktadır. Vergi ödeyen doğrudan üreticiler topluluğu olan reayanın karşısında vergi mükellefi olmayıp çeşitli düzeylerde devlet yapılanmasının ve bağlantılı toplumsal süreçlerin yeniden üretiminde rol oynayan askeri sınıf bulunmaktadır. Öte yandan reaya da kendi içerisinde tabakalaşmıştır. Reayanın askeri sınıfla aynı inanç sistemini paylaşmayan kesiti, tabi konumunun bir göstergesi olarak cizye adı verilen dini kaynaklı bir baş vergisi ödemek ve aynı zamanda toplumsal hayatın çeşitli veçhelerinde Müslümanların üstünlüğünü tanımak zorundadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan peripatetik topluluklarsa, deklare ettikleri dini aidiyetleri ne olursa olsun, özel bir baş vergisi ödemekle yükümlü kılınmışlardır. Başlangıçta kimi terminolojik farklılıklar söz konusu olsa da zaman içerisinde hem Müslüman hem de Müslüman olmayan peripatetik grupların mensuplarının ödediği baş vergisi cizye olarak adlandırılır.

Geleneksel olarak Müslümanlar ya da Müslümanlaştırılmış devşirmelerden oluşan profesyonel Osmanlı ordusu 19. yüzyılda bir dizi önemli değişim geçirmiştir. III. Selim ve II. Mahmut'un reform girişimleri ile başlayan bir süreç içerisinde ordunun temel insan kaynağını geçmişin profesyonel askerleri yerine Müslüman Anadolu köylüsü oluşturmaya başlar. Tanzimat döneminde Avrupa tipi zorunlu askerlik sisteminin uygulamaya konulması ile birlikte bu süreç doruk noktasına ulaşır. Askerlerin sınıflarını belirlemek için düzenlenen kuralara Müslüman olmayanların dâhil edilmemesi sonucunda Müslüman olmayanların cizye ve Müslümanların askerlik yükümlülüğü âdeta birbirinin tamamlayan iki toplumsal olgu hâline gelir. Bu dönemde "Kıbtî" olarak

¹⁴⁹ "...tahrîr komisyonlarınca bi't-tahkik Kıbtî oldukları tebeyyün idenlerin ol bâbdaki irâde-i seniyye-i cenâb-ı (14) hilâfet-penâhiye tevfikân ol vechile deftere kayd ve tezkire-i Osmaniyelerine iş'âr idilmesi ...".BOA.BEO.3030.227232.1.1.26 Mart 1323 (9 Nisan 1907).

¹⁵⁰ "...Üsküdar'da Solak Sinan Mahallesi'nin sepetçi sokağında yirmi iki numrolu hânedâ sâkin Kıbtî tâifesinden Cemil ve İsmâil ve Mehmed ile Fatma ve Hadîcenin (1) istihsâl iyledikleri tezkire-i Osmaniyelerinde Kıbtî-i Müslim ve Müslime lafzı derç olunmamış olduğundan li-ecli't-tashîh beş kıt'a tezkire-i osmaniyye ile ...".BOA.ZB.82.92.1.28 Kânûn-ı Sâni 1323 (10 Şubat 1908). Söz konusu vaka daha önce Yüksel (2009) tarafından, alıntılanan belgenin yanı sıra bir başka (BOA.ZB.322.7) kayda daha dayanılarak tartışma konusu yapılmıştır (s. 101).

¹⁵¹ "...elli üç kıt'asının mezheb hâneleri Kıbtî-i Müslim olunarak tashîhen bi't-tebdil leffen takdîm pîş-gâh-ı sâmi-i cenâb nezâret-penâhîleri kılınmış olmağla ...".BOA.DH.MKT.1244.37.1.1.16 Mart 1324 (28 Mart 1908). Söz konusu vaka daha önce Yüksel (2009) tarafından aynı belgeye referansla tartışma konusu yapılmıştır (s. 101).

adlandırılan peripatetik grupların mensupları Müslüman olsalar dahi zorunlu askerlikten muaf tutulmuşlardır. Islahat Fermanı'nın hemen öncesinde farklı dinlerden Osmanlı ahalisi arasında eşitsizliği ima ettiği için cizye kaldırılmış ve Müslüman olmayanların orduya alınacağı alenen ilan edilmiştir. Öte yandan fiiliyatta ordu Müslümanlara dayanmaya devam edecek, Müslüman olmayan unsurlardan bedel-i askerî adı verilen özel bir vergi alınmaya başlanacaktır. Müslüman olmayan "Kıbtîler" bu dönemde bedel-i askerî ödeyerek imparatorluğun diğer Müslüman olmayan unsurları gibi askerlikten muaf tutulurlar. Öte yandan yine askere alınmayan Müslüman "Kıbtîler" askerlik muafiyetine karşılık gelen bir mâl-i maktû' ödemeye devam edeceklerdir. 1860'larda Osmanlı modernleşmesinin pilot bölgeleri arasında yer alan Tuna Vilayeti'nde bu iki vergi birleştirilerek işlevi aynı olan bir "Kıbtîlik" vergisi kurgulanacaktır. Zamanla söz konusu yeni model imparatorluk genelinde yaygınlaştırılır.

1870'lerde savaşın yaklaştığına ilişkin işaretler Osmanlı İmparatorluğu'nu asker rezervlerini arttırmaya yönlendirmiştir. Aynı şekilde Balkanlarda Müslüman-Hristiyan çatışması olasılıkları Müslüman nüfusun bu bölgedeki sayısal ağırlığını son derece önemli kılmaktadır. Tam da bu nedenlerle 1873 yılının sonlarında Müslüman "Kıbtîlerin" askerlik kuralarına dâhil edilmesi kararlaştırılır. Bu sayede nüfus ağırlığı itibarıyla görmezden gelinemeyecek Müslüman bir topluluğun ordunun insan kaynağını zenginleştirmesi ve Balkan Müslümanlarının genelinden kopmasının engellenmesi hedeflenmektedir. Müslüman "Kıbtîlerin" askere alınması ile birlikte askerlik muafiyeti karşılığı alınan verginin tahsilatına da son verilir.

Bu gelişmeden kısa bir süre sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verir. Savaşın sona ermesini izleyen dönemde Osmanlı İmparatorluğu daha önce hayata geçirdiği benzerlerine göre çok daha iyi kurgulanmış yeni bir nüfus sayımı yapar. Bu sayımda aralarında peripatetik grupların mensuplarının da bulunduğu savaş mağduru göçmenler bir bütün olarak "muhacir" olarak kaydedilmişlerdir. Aynı şekilde 1886 yılında "Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât Dâiresince" alınan bir karar uyarınca Müslüman "Kıbtîler" Müslüman, Müslüman olmayanlarsa bağlı buldukları dini cemaatin bir parçası olarak sınıflandırılırlar. Sadece muhtemelen herhangi bir Müslüman olmayan cemaatle bağları ortaya konulamayan küçük bir grup "gayr-i Müslim Kıbtî" kategorisi içerisinde kaydedilir. Söz konusu kayıt tekniği hem tek tek kişilere verilen kimliklere hem de devlet sicillerine bu şekilde yansıtılmıştır.

Peripatetik ve geç-peripatetik grupların mensupları söz konusu gelişmenin kendileri için ne anlam ifade ettiğini çok hızlı bir şekilde kavramışlardır. Kimileri "Çingenelikle" damgalanmış yerleşim bölgelerinden yeni kimlik kartlarının kendilerine sunduğu anonim Müslüman kimliğinden yararlanarak taşınmayı denerler. İdare peripatetik ve geç-peripatetik grupların mensuplarının diğer Müslümanların arasına karışmasına prensipte karşı değildir. Yine de "Kıbtîlerle" taşındıkları yeni yerleşimlerin sakinleri arasında sorunlar çıktığında daha ziyade mevcut statükoyu korumaya dönük bir tutum izlemeye yönelir. Diğer taraftan kimileri ise mahalle adlarından "Kıbtî" tabirinin çıkartılması için muhtelif kanallardan müzakere süreçlerini zorlamayı denerler. Bu çabaların pek çoğu olumlu sonuçlanacak, bir zamanların "Kıbtî-i Müslim" mahalleleri mahalle sakinlerinin gönüllerince seçtikleri yeni namlar kazanacaktır.

1905 / 1906 nüfus sayımında idare "Kıbtî-i Müslim" kategorisini yeniden sayım terminolojisine dâhil eder. Her ne kadar Müslümanların birliği siyasetinden vazgeçilmemiş olsa da Osmanlı yönetici elitlerinin artık başka kaygıları da bulunmaktadır. İmparatorluğun asli unsuru olan Türklerin korunması, yani "muhâfaza-i kavmiyyet" "Kıbtî" kaydının nüfus sicillerinde kullanı-

mını gerektirmektedir. Bu argümanı formüle edenlerin, sosyal mobilité olanaklarını zorlayarak farklı toplumsal koordinat noktalarına erişmeye çalışan “Kıbtîlerin” fazla ileri gitmelerinin başka türlü engellenemeyeceğini düşünmüş olmaları son derece muhtemeldir. Bu noktada “Çingenelele” ırklar hiyerarşisinin altında yer alan, Hindistan kökenli diasporik bir topluluk algılayan Batılı tahayyülün söz konusu dönemde imparatorluğun aydınlarını etkilemeye başladığını anımsamak meselenin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Öte yandan peripatetik gruplara dönük kısıtlayıcı algı kategorileri aynı zamanda geleneğin de bir parçasını oluşturmaktadır.

1905 / 1906 yılında hayata geçirilen söz konusu girişimin arzu edilen başarıya ulaştığını söylemek mümkün değildir. Osmanlı İmparatorluğu’nun 1844 yılında gerçekleştirdiği ve sonuçları Ubcini tarafından alıntılan sayım sonuçlarına göre sadece imparatorluğun Avrupa topraklarında 214.000 “Çingene” yaşamaktadır (Karpata, 1985, s. 116). “Kıbtî” tabirinin nüfus kayıtlarından önce silinmesi ve ardından eklenmesine kadar olan süreçte çok sayıda insan bir şekilde sosyal mobilité olanaklarını zorlamış ve kendilerine geleneğin çizdiği sınırların ötesinde bir hayat kurmuşlardır. Nitekim Müslüman peripatetik ve geç-peripatetik toplulukların da “Kıbtî” olarak sınıflandırıldığı yeni sayım sırasında memurlar “Kıbtî” olarak kaydedebilecek sadece 16470 kişi bulabilmişlerdir (Karpata, 1985, s. 169). Söz konusu dönemde ciddi toprak kayıpları söz konusu olduğu için genel bir kıyaslamanın çok da sağlıklı sonuçlar vermeyebileceği ileri sürülebilir. Ne var ki 1857 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından İstanbul’un nüfusuna ilişkin sultana sunulan rakamlar da aynı ilişkiyi doğrulamaktadır. Buna göre o dönemde İstanbul’da 715 erkek “Kıbtî” yaşamaktayken (Karpata, 1985, s. 203), 1905 sayımında şehirdeki erkek ve kadın “Kıbtîlerin” toplam sayısı 265 olarak bulunmuştur (Karpata, 1985, s. 169). Bu kişiler ise anlaşıldığı kadarıyla daha ziyade kamu otoritesi tarafından “Çingene Mahallesi” olarak algılanan yerleşim bölgelerinin sakinleri olup, yeni kurulan geç-peripatetik yerleşimlerinde ya da peripatetik kökenli olmayan nüfusun yerleşim alanlarında yaşamaya başlayanların en azından önemli bir bölümü geleceklerini damganın ezici ağırlığı olmaksızın inşa etme imkânını yakalamışlardır.

Kaynaklar

- Akgündüz, A. (1990a). *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (Cilt 1). İstanbul: FEY Vakfı.
- Akgündüz, A. (1990b). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* (Cilt 6). İstanbul: FEY Vakfı.
- Akmaca, C. (2016, 26 Aralık). *Kıbtî*. 22.7. 2018 tarihinde Cingeneviz.org: <http://www.cingeneviz.org/2016/12/cemil-akmaca-kipti.html> adresinden alındı.
- Altınöz, İ. (2005). Osmanlı Toplumunda Çingenelele. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı*. İstanbul.
- Andréadés, A. (1948). Public Finances: Currency, Public Expenditure, Budget, Public Revenue. N. Baynes, & H. B. Moss (Eds.), *Byzantium: an Introduction to East Roman Civilization* (ss. 71-86). Oxford: The Clarendon Press.
- Arslan, İ. (2009). *19. Yüzyılda Balkanlar’da Sosyo-Ekonomik İlişkiler: Drama Sancağı Örneği (1864-1913)* (Doktora Tezi). T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İzmir.
- Babinger, F. (1957). *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontario-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*. Münih: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.

- Babinger, F. (2003). *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*. İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar.
- Balsoy, G. (2012). Politik Bir Alan Olarak Kadın Bedeni Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması. *Toplumsal Tarih*, 223, ss. 22-27.
- Bariş, R. (2009, 29 Aralık). *Emirdağ'ın Edeleri*. 22.7.2018 tarihinde Emirdag.gen.tr: <http://emirdag.gen.tr/haber/emirdagin-edeleri-3768> adresinden alındı.
- Barkan, Ö. L. (1964). 894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları. *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 1, ss. 1-119.
- Barth, F. (1961). *Nomads of South Persia The Basseri Tribe of the Khamseh Confederation*. Boston: Little, Brown and Company.
- Barth, F. (1987). Preface. A. Rao (Ed), *The Other Nomads Peripatetic Minorities in Cross-Cultural Perspective* (ss. VII-XI). Köln, Viyena: Böhlau.
- Boyar, E. (2016, Ağustos 25). *Ebru Boyar ile Ropörtaj*. 22.7.2018 tarihinde 5 Harfliler: <http://www.5harfliler.com/ebru-boyar-ile-roportaj-ii/> adresinden alındı.
- Caferoğlu, A. (1946). Kırşehir Vilayetinin Bugünkü Etnik Teşekkülüne Dair Notlar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2(1-2), ss. 79-96.
- Caferoğlu, A. (1950). Eskişehir Ağızları Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4(1-2), ss. 15-33.
- Caferoğlu, A. (1954). Pallacı, Tahtacı ve Çepni Dillerine Dair. *Türkiyat Mecmuası*, 11, ss. 41-56.
- Cahen, C. (1991). Djizya. B. Lewis, C. Pellat, & J. Schacht (Eds), *The Encyclopedia of Islam* (Cilt II, ss. 559-562). Leiden: Brill.
- Cahen, C., & İnalçık, H. (2012). Djizya. S. E. *Encyclopedia of Islam*. Brill Online.
- Cantemir, D. (1987). *Opere Complete* (Cilt VIII). Bükreş: Editure Academiei Republicii Socialiste Romania.
- Coulson, N. (1964). *A History of Islamic Law*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Crone, P. (2002). *Roman, Provincial and Islamic Law The Origins of the Islamic Patronate*. Cambridge, London, New York: Cambridge University Press.
- Çelik, F. (2003). Gypsies (Roma) in the Orbit of Islam: The Ottoman Experience (1450-1600). *A Thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts Dissertation*. Montreal: Institute of Islamic Studies McGillUniversity.
- Çelik, F. (2013). "Community in Motion": Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality, and at the Sharia Court of Üsküdar (1530s-1585s). *A Dissertation Submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in Partial Fulfillment of the Requirements for the Decree of Doctor of Philosophy*. Montreal.
- Darling, L. (1996). *Revenue-Raising & Legitimacy Tax Collection & Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*. Köln, Leiden, New York: Brill.
- Davison, R. (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Deringil, S. (2004). *The Well-Protected Domains Ideology and the Legitimation of Ottoman Empire 1876-1909*. London: I.B.Tauris.
- Deringil, S. (2012). *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deringil, S. (2014). *İktidarn Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhami Dönemi (1876-1909)*. İstan-

bul: Doğan Kitap.

Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Ak Akaydın Kitabevi.

Dingeç, E. (2009). XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, ss. 33-46.

Divitçioğlu, S. (2015). *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*. İstanbul: Alfa Tarih.

Dündar, F. (2015). Empire of Taxonomy: Ethnic and Religious Identities in the Ottoman Surveys and Censuses. *Middle Eastern Studies*, 51(1), ss. 136-158.

Ercan, Ö. (1990, 29 Temmuz). Çingeneler, Renkli Dünyalarından Topluma Sesleniyor: "İrkçilik Yapmayın". *Milliyet*. 5.

Ergin, O. N. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (Cilt 2). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Foucault, M. (1991). Governmentality. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (Eds), *The Foucault Effect Studies in Governmentality with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault* (ss. 87-104). Chicago: The University of Chicago Press.

Ginio, E. (2004). Neither Muslim nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State. *Romani Studies* 5, 14(2), ss. 117-144.

Goffman, D. (1982). The Maktu' System and the Jewish Community of Sixteenth-Century Safed: A Study of Two Documents from the Ottoman Archives. *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (8), ss. 81-90.

Gülsoy, U. (2000). *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. İstanbul: Simurg.

Hüseyin Raci Efendi. (1975). *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*. İstanbul: Kervan Kitapçılık.

İnalcık, H. (1978a). Application of the Tanzimat and its Social Effects. H. İnalcık (Ed.), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. London: Variorum Reprints.

İnalcık, H. (1978b). Ottoman Methods of Conquest. H. İnalcık (Ed.), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy Collected Studies*. London: Variorum Reprints.

İnalcık, H. (1978c). The Nature of the Traditional Society. H. İnalcık (Ed.), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. London: Variorum Reprints.

İnalcık, H. (1978d). The Problem of The Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation. H. İnalcık (Ed.), *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. London: Variorum Reprints.

İnalcık, H. (1980). Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700. *Arc-hicum Ottomanicum*, 6, ss. 283-337.

İnalcık, H. (1991). Djizya-İ-Ottoman. B. Lewis, C. Pellat, & J. Schacht (Eds.), *The Encyclopedia of Islam* (Cilt II, ss. 562-566). Leiden: Brill.

İnalcık, H. (1998). Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax. H. İnalcık (Ed.), *Essays in Ottoman History* (ss. 155-169). İstanbul: Eren.

İnalcık, H. (2009). Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu. H. İnalcık (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (ss. 31-66). İstanbul: Eren.

İnalcık, H. (2009b). Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları. H. İnalcık (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (ss. 319-342). İstanbul: Eren.

İnalcık, H. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-I-1300-1600*. İstanbul: Türkiye İş Bankası-Kültür Yayınları.

İnalcık, H. (2017b). *Halil İnalcık'ın Merceğinden Osmanlı*. İstanbul: Profilkitap.

Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*. Ankara: TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Karpat, K. (1985). *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Karpat, K. (2001). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York: Oxford University Press.

Karpat, K. (2002). The Ottoman Adoption of Statistics from the West in the 19th Century. K. Karpat (Ed.), *Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays*. Leiden, Boston, Köln: Brill.

Karpat, K. (2002a). The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods. K. Karpat (Ed.), *Studies on Ottoman Social and Political History Selected Articles and Essays*. Leiden, Boston, Köln: Brill.

Karpat, K. (2002b). The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A Reinterpretation. K. Karpat (Ed.), *Studies on Ottoman Social and Political History*. Leiden, Boston, Köln: Brill.

Kasaba, R. (2012). *Bir Konar Göçer İmparatorluk Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Kırlı, C. (1999). Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol. *Toplum ve Bilim*, 83, ss. 58-79.

Kömürçüyan, E. Ç. (1988). *XVII. Asırda İstanbul Tarihi*. İstanbul: Eren.

Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*. İstanbul: İsis.

Kütükoğlu, M. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı.

Lewis, B. (1968). *The Emergence of Modern Turkey*. London Oxford New York: Oxford University Press.

Lindner, R. P. (1983). *Nomads and Ottomans in the Medieval Anatolia*. Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies Indiana University.

Lindner, R. P. (2000). *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. Ankara: İmge.

Lucassen, L., Willems, W., & Cottaar, A. (1998). Introduction. L. Lucassen, W. Willems, & A. Cottaar (Eds.), *Gypsies and Other Itinerant Groups A Socio-Historical Approach*. London: Macmillan Press.

Majer, H. G. (1987). Fatih Sultan Mehmet Zamanında Bir Osmanlı Bütçesi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, ss. 115-140.

Marsh, A. (2006). Ottoman Gypsies & Taxation A Comment on Cantemir's '...about the Gypsy people, who are numerous in the Turkish country'. A. Marsh, & E. Strand (Eds.), *Gypsies and the Problem of Identities Contextual, Constructed and Contested* (ss. 171-175). İstanbul: Swedish Research Institute.

Marushiakova, E., & Popov, V. (2001). *Gypsies in the Ottoman Empire*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.

Marushiakova, E., & Popov, V. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*. İstanbul: Homer.

Matras, Y. (2011). Romani. B. Kortmann, & J. Auwera (Eds.), *The Languages and Linguistics of*

Europe. Berlin, Boston: De Gruyter Morton.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909), Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi I.

Okely, J. (1998). *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oprisan, A. (2006). An Overview of Romanlar in Turkey. A. Marsh, & E. Strand (Eds.), *Gypsies and the Problem of Identities Contextual, Constructed and Contested* (ss. 163-171). İstanbul: Swedish Research Institute.

Onaran, B. (2018). *Padişahı Devirmek Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*. İstanbul: İletişim.

Ortaylı, İ. (2007). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.

Öke, M. K., & Topuz, S. (2010). Eşit Yurttaşlık Hakları Bağlamında Çingene Yurttaşların Sosyal ve Ekonomik Haklara Erişimi: Edirne Örneği. *II. Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiriler* (ss. 265-278). İstanbul: Petrol-İş.

Ölçer, E. (2014). *Sokak Şehir Hafıza Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Özbek, N. (2014). Tanzimat Devleti, Vergi Sistemi ve Toplumsal Adalet, 1838-1908. *Toplumsal Tarih*, 252, ss. 24-30.

Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Devlet Kitapları.

Paşa, A. V. (1876). *Lehçe-i Osmani*. İstanbul: Cem'iyet-i Tadrîsiyye-i Osmâniyye.

Paşa, M. N. (1987). *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* (Cilt 3-4). (N. Çağatay, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Rao, A. (1987). The Concept of Peripatetics: An Introduction. A. Rao (Ed.), *The Other Nomads: Peripatetic Minorities in Cross-Cultural Perspective* (ss. 1-34). Köln: Böhlau.

Roux, J. P. (1987). The Tahtacı of Anatolia. A. Rao (Ed.), *The Other Nomads Peripatetic Minorities in Cross Cultural Perspective*. Köln, Viyana: Böhlau.

Sakaoğlu, N. (2017). *Osmanlı Tarihi Sözlüğü Kavramlar, Kurumlar, Olaylar*. İstanbul: Alfa Tarih.

Schacht, J. (1982). *An Introduction to Islamic Law*. Oxford: Oxford University Press.

Shaw, S. J. (1978). The Ottoman Census System and Populatiom, 1831-1914. *International Journal of Middle East Studies*, 9(3), ss. 325-338.

Soulis, G. C. (1961). The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages. *Dumbarton Oaks Papers*, 15, ss. 142-165.

Sugar, P. (1996). *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*. Seattle and London: University of Washington Press.

Şerifgil, E. (1981). XVI. Yüzyıl'da Rumeli Eyaletindeki Çingeneler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, ss. 117-144.

Tuncel, B. (1998, Eylül 17). Dimitri Kantemir'den Tarihe Bir Projektör Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi. *Cumhuriyet Kitap*, 448, 1 / ss. 4-7.

Ulusoy, Ö. (2011). Tanzimat Sonrası Osmanlı Arşiv Belgeleri Temelinde Balkanlarda Çingene / Roman Algısı. *Bulgaria and Turkey at the Intercultural Crossroads: Language, History and Literature – I*, (ss. 6-144). Plovdiv.

Ulusoy, Ö. (2013). An Inquirt into the Ottomans' Knowledge and Perception of the Gypsies in the Late 19th Century. *OTAM*, 34, ss. 245-256.

Uyar, M., & Erickson, E. (2010). *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları .

Üçok, C. (1944). Osmanlı Devleti Teşkilatında Tımarlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(1), ss. 73-95.

Ünal, U. (2006). Sultan Abdülaziz Devri Kara Ordusu. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı* . Ankara.

Willems, W., Lucassen, L. (2000). Gypsies in the Diaspora? The Pitfalls of a Biblical Concept. *Histoire Social / Social History*, 33(66), ss. 251-269.

Yalman, A. R. (1977). *Cenupta Türkmen Oymakları I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Yıldırım, F. (2012). *Abdal Gizli İnceleme-Sözlük*. Adana: Karahan Kitabevi.

Yıldız, H. (2007). Türkçe'de Çingener İçin Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1), ss. 61-82.

Yılgür, E. (2016). *Roman Tütün İşçileri*. İstanbul: Ayrıntı.

Yılgür, E. (2016b). *Lofça Muhacirler Mahallesi: Kentsel Mekânın Üretimi Bağlamında Peripatetik Toplumsal Organizasyon Biçimleri*. *Modus Operandi*, 4, ss. 177-210.

Yılgür, E. (2017). Türkiye'de Peripatetik Topluluklar: Jenerik Terimler ve Öz-Etnik Kategorizasyon Biçimleri. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), ss. 1-25.

Yüksel, C. (2009). *Buçuk Millet: The Ottoman Gypsies in the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)*. Thesis submitted to the Institute for Graduate Studies in Social Sciences in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts in History. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Zürcher, E. J. (1998). The Ottoman Conscription System, 1844-1914. *International Review of Social History*, 43, ss. 437-449.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Fonlar

A) DVN.MKL / Sadaret Divan Mukavelenameler

A) MKT.MHM / Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı

A) MKT.UM / Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı

BEO / Babıali Evrak Odası Evrakı

C.ML / Cevdet Maliye

DH.MKT / Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

İ.DH / İrade Dahiliye

İ.HUS / İrade Hususi

İ.MMS / İrade Meclis-i Mahsus

MVL / Meclis-i Vala Evrakı

ŞD / Şura-yı Devlet Evrakı

Y.A.RES / Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

ZB / Zabtiye Nezareti Evrakı